Гетьман, син гетьмана

Повість

ВІД АВТОРА

Цей текст я назвав повістю. Зізнаюся, я далеко не впевнений, чи це повість. Може, це дещо белетризований історичний нарис чи белетризована історична хроніка, але так воно лягло на папір, просто мене віддавна мучить отсей відтинок нашої історії, на якому ми згубили нашу незалежність і який називають Великою Руїною. Це роки, сповнені важких нежиттєдайних змагань, неключимих підступів і тиску наших сусідів, безуспішної, нерозумної боротьби власних зверхників за владу, за булаву, доносів, наклепів, ударів з-за рогу. Це роки, рясно залиті кров'ю козаків, сльозами дітей, воланням вдів, на що ніхто не зважав. Цей відтинок історії вельми схожий на нинішній, і хоч сьогодні не ллється так кров, як тоді, але не поменшало безголів'я, не поменшало нікчемної боротьби за владу й не побільшало прагнення дійти згоди в ім'я свого народу, в ім'я України. Я аніскільки не сподіваюся, що хтось із цих безумців схаменеться, але якщо хтось із читачів замислиться й стане твердо на українській землі, мені того буде достатньо.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

— Юрасю.

Мовчання.

Спираючись на важку, сучкувату, полаковану палицю, Хмельницький ступив на край рундука.

— Юрасю.

— Я тут.

Звів очі д’горі. Посеред широкого двору ріс велетенський волоський горіх, сонячне проміння грало в широкому різьбленому листі, стрибало зайчиками по стовбуру.

— Я тут.

— Чого ти туди заліз?

— Білки крадуть горіхи.

— Нехай крадуть. Вони також хочуть їсти… І жити. Злазь.

— Та… не можу.

— Став праву ногу на гілку, що нижче, а сам тримайся за ту, на якій сидиш. А тепер ліву ногу на гілку, яка нижче.

Юрась зістрибнув на землю. Дивився знизу вгору на батька. І тому враз тонко-тонко защеміло в серці: такий був схожий Юрась на його самого. Тільки якийсь мовби сонний, чи понурий.

— Біжи за Тясмин, на луг, — кивнув головою ліворуч, — і скажи косарям, нехай ідуть пити горілку. Ні, стій. Не так. Скажи, що борщ уже зварився.

Юрась підтюпцем рушив до воріт. Одне плече нижче, друге вище, й сам якийсь недоладний. Хмельницький сів на лавицю ґанку. Його погляд упав на "свиню" на лавиці. Свиня — з величезного огірка-жовтяка. Прорізаний рот, очі, чотири палички — ноги, хвіст з нехворощини. Звісна річ — різав Юрась. Уже шістнадцять, а він… О-хо-хо-хо-хо! Тиміш у його

віці вже ширмував шаблею. Той був воїном. Трохи розбишакуватий, неслух, але… А Юрась…

Схитнувся — запекло в грудях. Посередині грудей, у ямці. Але то — серце. Він знав. Уперше це сталося кріпко… До цього поболювало за швидкої ходи або коли підніме щось важке. А тоді… Тоді йому нагло впала звістка про злу раду під Вітебським. Зрадили москалі. Зрадили його, Переяславську угоду, першим пунктом якої була спільна боротьба проти ляха до повного визволення України-Руси. Поляки ж поманили дурних московитів, сказали, що після смерті короля московського царя оберуть на польський трон. І вони зійшлися в наметах під Вітебським, учинили односторонній мир, а козаків, які прознали про те збіговисько, не пустили в намети. Отоді Хмельницький розпасіювався, зірвав зі стіни шаблю і вар’ював, і скипав та гукав: "Підемо до турка! До чорта в зуби, але тільки не до москалів!" Не пішов. Отоді йому вперше гостро запекло в грудях. Отоді гірко пошкодував про деякі свої попередні дії.

Але й після того був настав просвіток. Козаки власними силами вигнали ляхів з Білорусії, одвоювали Могилів, Старий Бихів (там дістав смертельної рани наказний гетьман, ніжинський полковник Золотаренко), й тоді ж Хмельницький, який вже почувався хворим, виправив на Польщу корпус під рукою наказного гетьмана, київського полковника Ждановича. І той корпус у спілці з військом семигородського князя Ракоція Дьєрдя Другого взяв Краків і Варшаву. Але Москва направила туди свій корпус — розкладати українське військо, діяли підкупом, махлярством, страхали, козаки почали хитатися, й корпус вернувся. Тоді ж москалі почали виганяти козаків з білоруських міст. Тоді й стався в Хмельницького другий серцевий напад.

Тепер ось… Тепер ось надходить край. Це знав, це почував. І на кого він покине все? Ну, господарство… Тут він розпорядився, є кому доглянути. А Україна? Хто її догляне, додбає?

Увечері зажадав, щоб усі вийшли з покою, залишивши його з Юрасем. Лежав на ліжку, застеленому турецьким килимом.

— Юрасю, сядь сюди. — Взяв за руку. — Юрасю, добігає нитка мого прядива до краю. Ну-ну, тільки не пускай сльозу. Все в законі Божому, всі приходимо й відходимо. Я своє прожив. Літав на конях, сік ворогів шаблею, кохав… Ось вас, дітей, у мене шестеро. Чотири дочки, гарні дочки. І ви з Тимошем гарні… — Глибоко зітхнув. — Немає його. Тільки ти. Усе на тобі. Кермував, проривався, помилявся. Того не вернеш.

І стали в очу дві найбільші помилки. Перша — це коли після перемоги під Жовтими Водами, під Корсунем, далі під Пилявцями, зупинився. Погромив ляхів, розсіяв, треба було вдарити ще раз, востаннє. Особливо після Пилявців. Жовті Води, Корсунь — це його удача, та й військовий розмисл. Там з обох боків війська було небагато, трохи як більше по п’ять тисяч. Правда, польське військо добірне — пограничний корпус. А під Пилявцями — там уже була громохка битва: з кожного боку трохи більше як по сто тисяч, у поляків важкі й легкі панцирні гусарії, драгунії, а з допоміжними, всілякими стременними, обозними — то і всі триста тисяч. Важка то була перемога, але ж і зацна, й важлива. А він і після неї все літо стояв, спочатку довго віватували, запивали її. А далі вів перетрактації з поляками — їм на користь. Усе літо. П’янила голову проминула звитяга, гадав, що вже провчив ляхів, що будуть вони поступливіші й мудріші. А їх треба було стерти з лиця землі, як те казав Кривоніс. Забракло розуму. А далі… Уже не так і давно… Запропонував король шведський ударити разом на Варшаву й Краків, спопелити Річ Посполиту, а тоді разом таки поперти москалів із завойованих козаками Гомеля, Могильова, Нового Бихова, які москалі одібрали в козаків. Подібне запропонував удруге й семигородський князь Дьєрдь. Не послухався Богдан. Вважав, що порушить обіцянку, дану московському цареві. А той не задумався, вступаючи з ляхами в спілку під Вільно. Так, Хмельницький послав Дьєрдю корпус козаків, але москалі той корпус розклали й свого досягли. Корпус Ждановича вернувся деморалізований, небойний. Ото тоді Богдан відчув, що розлучається зі світом.

А після Пилявців ще гриміли битви: під Збаражем — Зборовим, де була повна перемога, яку татари одібрали зрадою, й була Берестецька

поразка, і був ще погром поляків під Батогом, й остання велика облога польського війська на чолі з королем Яном II Казимиром, й ще одна зрада татар, а далі настала безсила рівновага, ні те, ні те військо, ні Річ Посполита, ні козацька Русь-Україна не мали сили до великої потуги, й хто знає, чим би це скінчилося, якби Хмельницький не поїхав у Переяслав. Це була друга його велика помилка, яку не міг спокутувати. І ось тепер уже немає й часу на спокуту.

— Юрасю, усе в світі має свій початок і кінець. Я своє прожив, як послав Бог. Ну, ну, не хлипай, а слухай уважно. Юрасю, ти будеш гетьманом. Я просив про це генеральну старшину, й вона пообіцяла. Я давно мріяв, ще при Тимошеві, щоб гетьманство стало спадковим. Монархією. У цьому наш найбільший рятунок. Будуть у тебе діти. І стане гетьманом твій син. Нелегко тобі буде, нелегко. Отож кріпись. Я пообіцяв московитам триматися їхньої сторони, отож з тим і відійду з цього світу. А ти — як хочеш. Як тобі покаже. Я тебе не закликаю триматися моєї обіцянки. Може, вона й не найкраща. Дивись. Радься зі старшиною, а найперше — з Виговським. Чоловік він мудрий і козацькій справі відданий. Вір йому… А тепер нагнись, я тебе поцілую. Може, завтра договоримо.

Завтра не договорили. Лунали в гетьманському домі, в гетьманському дворі голосіння, а далі скорботна процесія розтяглася від гетьманського двору, від Чигирина до Суботова майже на вісім верст, де й поховали гетьмана в ним же збудованій домовій еллінській церкві.

А ще по кількох днях у широкий гетьманський двір у Чигирині набилося люду, що не проштовхнутися. І вже сиділи на купі колод під повіткою, і в господарчому дворі на возах, і почіплялися за гілки дерев, і йшли та йшли, аж тріщали паркани, поки два осавули, наперши плечима, трохи відтіснили тих, які пхалися у ворота, та зачинили ворота, заклавши їх двома дубовими брусами.

Старшина сиділа у великій світлиці, Юрась у малій. При ньому були булава і бунчук — ще за життя Богдана Хмельницького старшинська

рада проголосила його гетьманом. Старшина ж була розгублена: ну не вартував Юрась гетьманського чину, найперше, триває війна з Польщею, ну як він поведе полки?! І як дасть лад їм самим, старшині, коли кожен з них тягне в інший бік: Григорій Лісницький, призначений покійним Хмельницьким за наказного, — у свій, ще й довго не хотів віддавати булаву, полтавський полковник Пушкар — у свій, суддя генеральний Богданович-Зарудний, вихователь Юрася, тягнув руку за нього. Гомоніли й так, і так.

До Юрася в світлицю зайшов дядько Яким Сомко, смачно плямкав губами, втирався долонею. Поки всі колотилися, він не кепсько підобідав на кухні варениками із сметаною. Сів на ослоні біля Юрася. Дістав люльку, тютюн. Краєм ока спостерігав за небожем. Бачив, як тому маркітно на душі. Юрась усе ще вагався. Він уже сказав старшинам, що відмовляється від булави, а тепер шкодував про те. Почував у душі гнів на Виговського, адже знав, що булаву віддадуть йому. Сомко зітхнув. Був це вельми гарний з виду чоловік, просто красень, міцної статури, кругловидий, з чепурними вусами.

Сомко мовив розважливо:

— Бачу, небоже, важко тобі. Ну що таке ця булава сьогодні, в будь-чиїх руках: це щоденна гризота, вічний страх і неспокій, скільки зазіхають на неї (й стенувся в душі, адже й самому вона кортіла, адже вважав себе вартим її — соратник і товариш покійного гетьмана, вдатний воїн і господар), скільки буде гризні, а може, й крові. Чи ж вистачить у тебе сил, чи не зломишся, не струїш собі життя. Це з одного боку. — Набив люльку, закурив, розігнав долонею дим. — А з іншого… З іншого — для справи було б добре, аби вона була в тебе. Батькова слава, батьків авторитет тебе б прикрили, й ніхто б не важився однімати її. Для держави нашої козацької було б краще, для всього люду. — Прокашлявся. — Найкраще було б, щоб ти — гетьман, а біля тебе наставник — регент. Таким бачив батько біля тебе Виговського. Міг би, небоже, пробач, і я ним бути. Але старшина дивиться інакше. І великий шмат правди — на її боці. Йде війна, й треба вести в бій полки. Чи

готовий ти? Батько завжди був попереду, цим і брав. Та й чимало старшин дуже норовливі. А злякаєшся ти від скреготу шабель? А похилишся? А чи зможеш старшину втримати?..

І Юрась вчув той скрегіт і зіщулився душею. Гнівився на Виговського й чомусь трохи на дядька і рішуче подумав: "Ні, булави не візьму".

Сомко пішов, увійшов Іван Брюховецький, ще батьків вірний слуга. Нагнувся, темною хустиною обмів від пороху Юрійові чоботи. Подивився, хотів щось сказати, не сказав.

Старшина говорила, перебиваючи один одного, полковник ніжинський Гуляницький, полтавський Пушкар, прилуцький Дорошенко. Ми, казали вони, не відкинемось від його царської величності, їх підтримав і Виговський: "Безпечніше нам його царської величності триматися". Тоді присутній тут начальник московських стрільців Артемон Матвєєв поклав на стіл скручений у трубочку сувій паперу:

— Прочитаєте статті, стверджені на раді у Переяславі й скріплені підписом Богдана Хмельницького.

Виговський взяв у руки сувій, розгорнув, побіг очима по рядках.

— Це зовсім інші статті, — голосно мовив він.

— Як інші, ті самі.

— Не ті, — так само твердо мовив Виговський. — Дайте нам ті.

— Де це бачено, щоб такий документ у дорогу брати. Це ті статті. Копія. Ну, дещо розширені й уточнені.

— Брехня, — стояв на своєму Виговський. — Тут ось, щоб московські воєводи стояли по всіх містах українських, а було тільки в Києві, і податки щоб збирали не українські люди в гетьманську скарбницю, а московські — в царську…

— Звідки ти знаєш, що не ті? — вирячив очі Матвєєв.

— А кому ж краще знати. Та ж я сам їх писав. Підписувати не будемо, це — обман, — знову твердо сказав Виговський.

Старшини загомоніли.

У цю мить загуркотіли тулумбаси, які стояли на вгороді, вони кликали до ради.

— То що ж будемо робити? — запитав Іван Богун, красень-полковник, хоробрий воїн.

— Нам би трохи часу, — сказав генеральний обозний Тимофій Носич. — Щоб гетьманич підріс. Школу закінчив.

Зарудний підвів угору стиснений кулак.

— То нехай так і буде. Юрась — гетьман з булавою, а Виговський при ньому ніби старший… Тобто на той час.

Старшина виходила на ґанок. Але першим вийшов Юрась. Витер рукавом піт і сказав:

— Панове рада! Щиро дякую за гетьманський уряд, що ви мені дали, шануючи батька мого, тільки ж через свої молодії літа і недосвід не можу я ще держати такого уряду. Обирайте іншого, старшого, заслуженого.

Осавули, які стояли внизу між козаками, загукали: "Кого хочете настановити на гетьмана?"

— Хмельницького!

— Панове, я ще молодий, не маю сили кермувати, до того ж сум і журба мене пригнітили, — знову подав голос Юрась.

— Нехай булава буде при Хмельницькому, — став на східець ґанку якийсь сотник, — а поки дойде літ, на той час править Виговський.

Так рада й ухвалила, й записали "гетьман на той час".

…Зайшла ніч. Юрій стояв у саду й крізь вишневе віття, крізь стиглі вишні дивився вгору. В глибокій синяві неба в сузір’ї Волосожар мерехтіла зірка. Кожна жива душа зв’язана з якоюсь зіркою, тільки не знає, з якою, й навіть не знає, чи зв’язана. Юрій відчував її інтуїтивно, знав, що то його зірка, вона то яскравіла, то ледь пригасала, й він знав: доки вона ярітиме в небі, дотиві він питиме з келиха життя. Зітхнув легко й радісно і пішов до спочивальні.

З того дня Москва вже не переставала гострити ікла на Виговського. Хоч сам він спочатку шукав з нею порозуміння, визнавав над собою царську руку, Москва повела проти нього жорстоку, неключиму боротьбу. Найперше вона визнала вибори неістинними — мовляв, не було всіх полків. Але й по тому, як вибори пройшли повторно, в Корсуні, з представниками всіх полків і міст, вона правила своєї. Тривав шалений підкуп старшин, їм безсоромно сипали в кишені золото, засовували за пазуху соболів, дехто їх і викидав, а інший би й хотів викинути, та не ставало сили: надто приємно лоскотало соболине хутро груди, надто дорого воно коштувало: за одну шкурку можна купити хату. Врешті Москва скликала в Переяславі, на звиклім для себе місці, ще одні вибори, але коли московський дяк почав правити про якогось нового гетьмана, а майдан погрозливо загудів, дяк шурнув за пазуху, витягнув

скручений у трубочку папір і закричав, що великий государ схвалює вибори Виговського.

— Якби було треба, він би й на чорта дістав папір, — тихо сказав Богун. — Там їх на всіх заготовано.

Одначе на цьому Москва не зупинилася. Почали знаджувати булавою всіляких славолюбних непорядних людей. Найпершим пішов на московському налигачі полтавський полковник Мартин Пушкар, чоловік літній, який вирішив: або нині, або вже ніколи — пішов, схиливши свою дурнорогу голову проти Виговського, й скільки той не пропонував зійтися ладком, обсудити се діло, й він, Виговський, згоден провести будь-де-будь ще вибори, Пушкар рив ратицями землю, поки Виговський не пішов на нього й поки не принесли дурнорогу голову на вістрі списа. Але знайшлися інші дурнорогі: запорозькі ватаги Барабаш, Брюховецький, старий Безпалий, переяславський полковник Цицюра, ніжинський Золотаренко. Всі вони обіцяли вірно служити Москві. І якщо Сомко чи Золотаренко ще обстоювали якісь козацькі вольності, то Брюховецький казав: "Зробіть мене гетьманом, а я вам все, все віддам". Шалена доба, яка триває й донині, шалене запроданство без честі й совісті.

А тоді врешті на Україну посунули московські війська під орудою князів-бояр Трубецького, Ромодановського, Пожарського, Львова. Й схрестив з ними під Конотопом шаблі Виговський, і були вщент побиті московські війська, як пишуть самі московитські історики, "на берегу речки Сосновки за два часа вылег цвет русской конницы — лучшей в Европе". І побігли москалі, й цар утік з Москви. Але побігли недалеко. Знову зібралися на силі, посунули кількома колонами й розкинули густі шпигунські тенета, тенета підкупів. Найдужче облещували Юрася. Знали-бо, козаки святобливо моляться на його батька. І захиталася влада Виговського.

Тим часом помер київський митрополит Сильвестр Косів, треба було обирати нового. Виговський скликав у Святу Софію єпископів з обох

берегів України, запросив і київських воєвод. Але вони не прийшли, зажадали з царської волі, щоб київський митрополит приклонився перед московським патріархом, відкинувшись від константинопольського, й щоб вибрали того, на кого вкаже Москва. Єпископи не погодилися й обрали Гедеона Балабана, єпископа львівського. А що Москва його не визнала, а Київ був у її руках, Балабану довелося втікати до Чигирина.

Виговський метався, як рибина в сіті. Москва заповзялася з усіх сил скинути його з гетьманства. Не гребувала обіцянками й не шкодувала золота для Барабаша, Брюховецького, Сомка, Золотаренка. Кожному обіцяла булаву. По всій Україні ходили обманні московські листи, буцімто гетьман запродує Україну полякам. Ніхто самої угоди Виговського з поляками не читав, а рекли, нібито ляхам віддана вся Україна, ніби будуть і воєводи ляські, й військо, і панщина. А оскільки польське ярмо було давнє, достатньо натерло українські шиї, одне те, що угода з ляхами, викликало спротив гетьманові. В угоді ж ішлося про конфедерацію: три держави — Литва, Польща й Велике князівство Руське (Україна) — складають конфедерацію під скіпетром спільно обраного короля; кожна держава має свою адміністрацію, своє військо, свої школи; унія — скасовується, запроваджується релігійна рівність. Либонь мало віриться, що ляхи до кінця дотримувалися б цієї угоди, але на той час вона була така.

Юрасю туркотіли у вуха, що булава — його, що мусить її відвойовувати. У молодій, сливе ще дитячій душі клекотіла заздрість. Він послав колишнього батькового джуру Івана Брюховецького на Січ, й там проголосили Юрася гетьманом.

Юрась сидів біля Чигирина в селі Борках, бо ж у Чигирині величався Виговський, листувався з польським королем і царем ("А це ж я, я мав би листуватися!") й отримав дві великі перемоги: одну на борному полі — потрощивши під Конотопом Москву, другу на дипломатичному — уклавши Гадяцький трактат з поляками. Юрій сидів біля відчиненого вікна в світлиці й читав Гомера, Цицерона, Юлія Цезаря, — знав-бо й грецьку, і латинську, і старослов’янську мови, й бачив себе Цезарем

попереду когорт, де блищать мечі й сяють щити, хоч і почувався замалим до того, а ще перечитував праці свого києво-могилянського вчителя: "Лебідь", "Алькоран", "Ключ розумєнія", в яких Галятовський обстоював необхідність захищати свої права мечем. Погляд упав на яблуню в золоті яблук. Чомусь згадалося, як стояв батько під яблунею з новою, третьою своєю дружиною, тепер Юрійовою новою мачухою. Біліла її лебедина рука, пестила батькового чуба, а він цілував ту білу руку, а свої руки тримав біля її пазухи. Юрась те побачив припадком, з-за кущів глоду. Побачив і спаленів, він ще не був і парубчаком, але щось його змлоїло, щось його обсипало жаром, і на диво безсоромно подумав, що й він колись отако триматиме руки на молодих персах.

Іноді ходив з рушницею понад комишами — стріляв качок, якось на стежці стрівся йому бобер, та такий великий, як гора, геть сивий. Юріїв пес Дунай кинувся до нього й злякано відскочив, певно, зрозумів силу його велетенських зубів, — і думав про Прісю, надто вона запала йому в серце. Якось, начитавшись греків, подумав, що найкраще було б прожити над річкою, при пасіці, з мудрими книжками і думками, але відчував, що того не зможе.

Однієї неділі його навідав дядько Яким Сомко. Пили грушевий узвар (дядько Яким ще й медовуху), гомоніли.

— Ну як там править гетьман? — запитав Юрій.

Сомко витер чепурні вуса.

— Править він на всю губу. Тільки не кінчиться те добром.

— Чого ж, — підштовхував його до заперечення Юрій. — Я читав гадяцькі статті. Таких ми ще не мали ніколи. І військо своє, і урядники свої, і гроші свої, і свій великий князь.

— Отож, — мовив Сомко. — Він хоче бути і великим князем, і гетьманом, і київським воєводою. Швидко скрутить собі шию.

— Чому?

— Ти думаєш, ляхи підписали ту угоду щиро? Де там! Почнуть потроху обкушувати, поки не залишиться гола палиця, й нею нас по голові. Треба триматися московської сторони.

— А хіба московити хочуть, щоб ми мали вольності?

— З ними легше. Принаймні на якийсь час дадуть їх. А ми тоді їм назад не оддамо.

— Не знаю, — замислено мовив Юрій, і тепер він виглядав не хлопчаком, а дорослим чоловіком. — Батько казав мені: дивись, я вже добуду в московській кормизі, а ти думай, зважай. Вельми гірко він думав про свою клятву Москві. Я це бачив.

— І однак… Ляхи — вороги одвічні. Шляхта не поступиться. Вона прагнутиме своє вернути.

Розійшлися невдоволені один одним.

У степу, на горбі, над річкою Красною, яка плинула в широкій зеленій долині, над селом Германівкою під Обуховом зібралася чорна рада. Два генеральних старшини — Верещака і Сулима — стали на возі, щоб прочитати гадяцькі статті, на затвердження яких їздили у Варшаву на сейм, розтлумачити їх, але ніхто не став слухати. Одне те, що укладені з ляхами, віковічними ворогами, одвертало од них. Рада перейшла у бійку — Верещаку, Сулиму стягли з воза й порубали. І нині на місці їхньої смерті стоїть високий блискучий хрест, як пам’ятник нашим міжусобицям і нашому безголів’ю. Іванові Виговському вдалося вихопитися на коня, й, відбившись шаблею, він вимчав у степ… Військо

кричало на гетьмана Юрася Хмельницького, який був тут же. Сидів на зрубі криниці, пив холодну криничну воду, чекав кінця. У Красну збігав з гори потік, спадав водоспадом. Під ним купалися голі дівчата, звідси, з гори, їх було не зовсім видно, але розпалені уявою козаки не могли встояти на місці. Жага любові і смерть обнялися в ту мить.

Обирали гетьмана в широкій долині Жердовій біля Трахтемирова. Трахтемирів — давній козацький осідок. Тут Сагайдачний переховував свої гармати, тут Наливайко збирав своє військо, в шпиталі при монастиреві жили старі та поранені козаки. Намети стояли по краю долини попід лісом, палахкотіли вогнища — варився куліш, уже лунали й підігріті горілкою пісні. Міддю поблискували бані трахтемирівського Успенського монастиря, переморгувалися із золотими банями Переяслава по той бік Дніпра. Яри, урвища, бескеття робили це місце безпечним і затишним. Понад глибоким урвищем над Дніпром вилася стежина, по якій їздили козацькі дозорці.

Вибори відбувалися ранком. На все горло викукурікували свої сни півні в сусідньому селі Зарубинцях, з тужливим криком тягла понад Дніпром вервечка журавлів. Панувала одностайність: Хмельниченка кричали всі козаки. Він сидів на стільцеві з пенька, тримав у руці люльку. Чарував сам його вид — нестеменний Богдан Хмельницький. Ті ж брови, ті ж карі очі, та ж усмішка, тільки було в ній щось надто дитинне. Але те мине.

У Переяславі чекав з військом воєвода Трубецькой з наказом привести козаків до повної покірливості й тоді затвердити вибори.

По тому старшина зібралася в трапезній монастиря, аби зложити умови нової злуки з Москвою. Тут сидів московський посол Яцина і Юрась Хмельницький — пониклий, відсутній, мрійний шал від гетьманства відступив, лишилися тривоги й думки. І сидів у кутку сивобородий чернець, ніхто не знав, хто він, але саме він почав перший говорити:

— Усі хочуть, щоб козаки комусь служили: ляхи — їм, москалі — їм, турки також, ніколи козак не був вільний у своїх помислах і діяннях.

Писар Семен Глухівський почісував за вухом (за півухом, другу половину йому колись відсікли шаблею), крутив у руках перо. Старшини подавали свої думки непоспішливо, пам’ятали, як Виговський опротестував царську грамоту яко махлярську, брехливу і що казав про ті пункти. Тут було багато недоброзичливців Виговського, але тепер усі висновували, що в основу договору з Москвою треба покласти гадяцькі статті.

— Усі ми мудрі по кривді, — мовив Лісницький, — вар’ювали проти Виговського й проти його трактату, але кращого ніколи не мали.

Казали, щоб тільки гетьман зсилався з Москвою, щоб поза ним не приймали листів ні від кого, бо то будуть навіти, пасквілі, щоб, окрім Києва, більше ніде московських ратників не було, а коли московське військо надсилатимуть на Україну, то щоб воно було під рукою гетьмана, щоб і козаки, й посполиті стояли під судом гетьманським, а не московським, щоб українська церква перебувала під рукою царгородського патріарха й була осібною від московської церкви, щоб скрізь по Україні закладалися школи "всякого язика", де і як хто бажатиме. Зложивши умови, кілька разів виправивши їх, переписавши, послали до Трубецького з Яциною та полковником Дорошенком. Трубецькой прочитав статті, довго по-цапиному метляв бородою, а тоді промекав:

— Я маю нові статті, щоб, затвердивши їх, не допустити на будучину зрад, усобиць, свавілля. До вас на раду не поїдемо, нехай гетьман сюди прибуде й заприсягне під хрестом на вічне підданство.

Даремно козацькі посли усовіщали Трубецького, даремно просили їхати на правий берег Дніпра, воєвода гнув своє, щоб козацька старшина зложила умову посеред московського війська. Щоб для того

прибула сюди. Дорошенко наполягав, щоб, коли козацька старшина прибуде на лівий берег, Трубецькой вирядив на цей бік своє поважне посольство. Трубецькой і це відхилив, він сказав, що поїде воєвода Бутурлін приймати присягу від козацького війська. Інакше він пошле на козаків своє військо та військо Шереметьєва, яке підійшло з Києва.

Бутурлін сидів у човні, але чекав, коли перевезеться гетьман. На березі йшла пересвара: одні старшини радили їхати, інші — не їхати.

— Ну не поїдемо, й що тоді далі, — сказав Тетеря. — Половина полковників — усі лівобічні — вже у Переяславі.

Юрій ішов до берега. На лузі диміли вогнища, чорніли казани — козаки готували обід. Розлігся голосний вереск: величезний кабанюра вирвався з рук коліїв і мчав до очеретів. То втікав обід. За ним гналися козаки — з оголеними шаблями, з рушницями, бахкали безладні постріли, але кабан утікав. Уже аж біля очеретів упав на передні ноги, повалився на бік. Юрій позаздрив козакам: їм тільки й думки, що про обід, а йому ось…

Чаром стояв ліс. Старий-престарий. Ліворуч Дніпро валив крутий берег, величезний дуб упав кроною у воду, інший похилився на берег, над водою висіло коріння. Блискавицями шугали чайки, вервечка чапель зі скрипом тягнула над лісом. Пахощі лугу, пахощі річки дурманили голову.

Юрій підійшов до берега, на веслах великого дуба сиділо двоє голих до пояса козаків, і один — на кормі. То — Олелько Чорний, гетьманів стременний і комуннік (зв’язківець). Чорний — прізвище Олелька, а сам він білий-білий, волосся, коли він загрібає його рукою, двома золотавими хвилями розтікається по голові й розвівається з-під шапки, і вус чепурний — пшеничний, а очі голубі. Красивий Олелько надзвичайно, дівчата, та й молодиці, так і пасуть його очима, і він не проти погратися з котрою. Олелько — безстрашний, ніколи ні перед ким не хилився,

нікому не догоджав, хіба що трохи гетьману — вчив його їздити верхи, вчив козацького ремесла, й гетьман прихильний до свого стременного, сам не знає чому, може, через те, що йому бачить не дано того, що дано Олелькові, а може, за його легку вдачу. Вчора, коли гетьман недбало кинув на засланий обрусом стіл булаву, Олелько казав: "Ціну має тільки те, чого людина не має, а те, що вона має, втрачає ціну". І Юрій подумав: як же мудро сказав цей парубок. І звідки він такий узявся?

Олелько народився недалеко від Чигирина в селі Іванівці. У його матері було четверо старших братів і дві сестри. Одна, найстарша, Ївга, вже дівка, його мати, нагуляла хлопчика — Олелька. Його батько Самійло женитися на Ївзі не захотів, та й не міг — бідність безпросвітна, панський конюх — утік на Запорожжя. Ївжині батьки були суворі, не могли знести ганьби. Ївга з дитиною жила у засторонку в хліву. Тільки коли притиснули морози — впустили в хату, під піч. Там, у підпіччі, Ївга й жила з малим, туди ж у великі морози заносили й курей, а біля підпіччя дринзало телятко й пускало струмінець у черепок від горщика. Той черепок, ледь підрісши, мав наставляти Олелько. Ївга була красуня, і сільський багатій Свирид Ковбасюк, вдівець з трьома дітьми, сказав Ївжиним батькам, що візьме Ївгу за жінку, але без дитини. Батьки таки випхнули її за Ковбасюка. А куди дівати дитину? Воно якийсь час ще жило під піччю. А потім його віддали в панський двір — пасти гуси. А далі пасло овечки й свині; свині — то найгірша, найтяжча робота: вони не слухаються, пруть, куди їм забажається, отам Олелько набігався й нагартував свою вдачу. Ріс він хлопцем кмітливим і таки неслухняним, жвавим, дошпетним на вигадки, самостійним, дарма що байстрюк. Коли пас ягнята, до крові бився з іншими хлопцями. Якось вони були "женили" його з дівчинкою Килиною, яка пасла гусенята, справили "весілля" з музикою і вінчанням, а тоді дражнили "молодий і молода", "жених і невіста, наїлися тіста", й Олелько кидався на них з кулаками. І захищав не тільки себе, а й дівчинку-сироту Килину, заступався за неї й дружив із нею. І оповила їх чиста глибинна прозора ніжність, яко між братом і сестрою. Часто вони, сховавшись у бур’яні за панськими погребами, гралися в "гостювання", "у панів", і він прихилився серцем до дівчинки. А була вона легка, як вітер, і сміх її був солодкий і милий.

Хлопці Олелька не вельми любили, але побоювалися. Та ще коли пішла про нього слава, що він характерник. Якось він пообіцяв хлопцям, що принесе кавунів з баштану, а був там дуже злий сторож Градобик з таким же лютим псом. Олелько заліз на клен і звідти придивлявся до баштану. Поруч з баштаном порала свій город — сапала — тітка Оришка, вона видивилася з краю два кавуни, викотила їх і віднесла під клен, щоб забрати увечері. Олелько зліз із клена, забрав кавуни й відніс на пастівник. А Оришка потім розказувала всім про нечисту силу: "Нікого-нікогісінько не було в полі, а вони десь поділися". Олелько сам підтримував розголос про своє характерництво. І тепер козаки казали, що він стане за билиною — і його не видно, що вміє завертати кулі й на бурці перепливати через Дніпро. Підрісши, Олелько подружився з Нестором. Нестор був у Виговського конюхом. Нестор мовчазний, похмурий і дужий неймовірно. Одного разу та ж Килинка упала у воду, яка понесла її на млинове колесо. Але поблизу саме був Нестор. Він вхопився руками за колесо й зупинив млина. У те б ніхто не повірив, якби не бачили на власні очі. Олелько, вирісши, сам перейшов до конюшні. Й хто зна, скільки б ще служив у пана Шиманського, але одного разу він віз сіно з лугу й на дорогу впав оберемок. А саме їхав позаду ридваном пан Шиманський. І наказав відшмагати Олелька на конюшні. Це вже вдруге. Вперше — за вишні, які Олелько з плоту обривав у панському саду. Але тоді тільки трохи. А тепер на всю силу — Олелько ледве підвівся. А наказав шмагати Олелька пан не стільки за сіно, як за інше. Він побачив, як Олелько стояв з дівчиною Килиною під вербами, взявшись за руки. А на ту дівчину пан давно накинув оком. У нього був свій гарем з кількох тілистих дівчат, вони вважалися вишивальницями, але справляли й іншу службу — стелили панові постіль. І от він хотів забрати у "вишивальниці" Килину. І його роздратувало, що вона стояла з Омельком.

…Олелько діждався вечора, скрутив великий крутень сіна, пішов до ями за клунею, куди зсипали попіл, розгріб попіл, знайшов жар, запалив скрутень, а тоді підніс його до панської стодоли й до клуні. А сам утікав. Він сидів на греблі на вербі, а внизу гасали панські гайдуки, гнали до лісу — де б ще той капосний хлоп міг подітися. Олелько ж пішов до

Виговського. Й показав йому, який він вправний вершник, як уміє поводитися з кіньми, і той взяв його до своєї конюшні. Олелько ще побував у останньому поході Виговського, під Конотопом рубав москалів на березі річки Сосновки й побував під Германівною, де скинули з булави Виговського, — а що він міг вдіяти.

Од Виговського потрапив до Юрася.

Олелько встав з корми, подав руку Юрасеві — щоб той не замочив ноги. Мить провагавшись, мовив:

— Ви б не їхали туди, пане гетьмане.

Юрій здивовано поглянув на стременного.

— Там дуже багато московського війська.

Юрій не сказав: "Не твоє діло" — мовчки ступив у човен.

Посеред Дніпра вони розминулися з сином Бутурліна, якого воєвода послав замість себе.

Ще кілька днів грали в переваги-ваги в самому Переяславі.

Тим часом похмурими днями середини жовтня московити оточили місце за містом, де мала відбуватися рада: війська боярина Василя Шереметьєва, князя Григорія Ромодановського, вірні цареві полки чернігівський, ніжинський, полтавський, прилуцький, лубенський, миргородський.

Юрій розумів, що не йдеться до доброго, що це перший крок на тернистій дорозі, на яку став. Зранку молився в церві: "Боже великий, допоможи мені і моїм козакам. Я чистий перед тобою, не обійди мене

своєю ласкою, своєю мудрістю. Мій батько живота не жалів за Тебе, стільки мук прийняв за те, щоб не були ми холопами на своїй землі, стільки крові пролив. А тепер ось… як же мені бути, страх мене палить, страх мене тріпає, дай, Боже, вистояти мені, пошли сил і терпіння. Не покидай мене, Боже, я молодий і кволий, поможи мені".

Трубецькой повів мову жорстко, нахраписто: він уже забув, як був погромлений Виговським під Конотопом і як міняв штани, добігши до Путивля.

— Великий державець мені наказував, щоб у Новгороді-Сіверському, Чернігові, Старобуді, Почепі, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані і в інших містах були воєводи й правили. — Його брезкле обличчя налилося синявою.

— Великий цар, державець обіцяв усім нам лишитися за стародавніми правами і вольностями, — несподівано заговорив Юрась, дивуючись власній сміливості. Його викотисті очі дивилися наївно, майже дитинно. Але говорив серйозні речі. — Нехай цар згодиться, щоб ці міста були при війську запорозькому. Ми вказали це в статтях, їх схвалило все військо.

Складених козацькою радою статей Трубецькой не взяв до рук. Далі думний дяк Лопухів прочитав нові умови, пробелькотів їх так, що годі було щось зрозуміти. Гетьману заборонялося приймати послів з чужих земель, він повинен виступати в походи, куди накаже цар, у гетьмана відбиралося право ходити по своїй волі на війну, заборонялося козакам перебувати на Білій Русі й ще багато дечого.

Юрій микуляв очима й скрізь натикався на похилені вістрями вперед бердиші стрільців і на такі ж гострі погляди.

— Цього не було раніше.

— Статті трохи поширили, — Шереметьєв.

Оточені московським військом, старшини з козаками понуро мовчали, зиркали туди, де маяли московські корогви й чорно дивилися жерла гармат.

Похилили голови обозний Тимофій Носач, суддя Іван Безпалий, писар Семен Остапов, полковники Іван Лизогуб, Яків Петренко, Іван Силич, а навпроти них повипинали бороди й груди боярин Олексій Трубецькой, білозерський намісник Григорій Ромодановський, дяки Грибоєдов і Хитров. Отакі були вільні вибори. У міській соборній церкві брали присягу до віку бути вірними цареві, стояти проти царевих ворогів, слухатися бояр і воєвод. Поруч Юрася стояв паволоцький полковник Іван Богун, розтоплений лій стікав зі свічі й крапав йому на чоботи, але Богун не помічав того. Юрась стояв і пригадував останню розмову з батьком, його слова, що він сам помре вірний московській присязі, а ти вже чини, як захочеш, батько про щось здогадувався, на щось натякав, але що він, Юрій, може зробити? Він тільки бачив неправду, насильство замість обіцяного братства.

Олелько мовчки прийняв Юрія в човен. Той одвів погляд.

Темною, похмурою була та ніч у Трахтемирові. Пугукали пугачі, яких була сила-силенна в старому лісі, Юрій дивився вгору — примеркли зірки у Волосожарі.

Повезли москалі з Переяслава затверджені статті і повезли в залізі зловлених трьох братів Івана Виговського: старшого, Данила, закатували по дорозі до Москви, двох інших, покатованих, завдали до Сибіру. І упіймали та повезли славного Нечая. Залишилась по ньому пісня:

…Ой крикнули козаченьки:

"Утікай, Нечаю.

А я тебе, мій Нечаю,

Не убезпечаю,

Тримай коня в сіделечку

По своїм звичаю".

Нечай відказує, що не звик утікати, не втікав він і цього разу, й повезли його занютованого в залізо північні "брати".

Тихо, похмуро, наче з похорону, роз’їжджалася генеральна рада з-під Переяслава. І тільки повернувшись у Чигирин, постали докори й нарікання. На Юрія, на старшину, докоряли один одному. Юрій нітився, мовчав.

— А де ви всі були? — мовив Іван Богун, козак достойний, хоробрий і правдивий. — І я там був. Молотите навздогін качілкою.

— Так нас оточили. Кожному життя дороге.

— Отож!

Постановили послати до царя посольство — він справедливий, він добрий, — аби скасував Переяславську умову. Говорили з боярами, знову посилалися на угоду Богдана Хмельницького, й бояри посилалися на неї, але самої угоди не показували. Врешті сказали, що цар звелів, щоб було по Переяславській умові, та ще й додав, що в умові Хмельницького немає, в яких містах не стояти московським воєводам і війську, отже, можна стояти скрізь. А ще бояри сказали, що все це "козні" Виговського й вам не випадає за ним іти. Окремим листом просив

Юрій Хмельницький, аби не були покарані Данило Виговський, Іван Нечай — брат Данилів, Григорій Гуляницький та ще кілька, просив майже слізно, вказував, що це піднесе його авторитет у козаків, що це тільки всім на користь. Але цар переказав: коли Юрій приїде в Москву, тоді про це й будемо гомоніти. До Москви Юрій їхати не хотів, адже знав, що потрапить там у павучі тенета.

…Розтривожений, з потовченою, пошарпаною душею ступав стежкою Хмельниченко. Тією самою стежкою, якою біг посланий батьком по косарів. Тоді він був згнічений, зляканий, але не так, інакше, й тоді фортуна ще не покидала їхній рід.

І тоді ще якась надія гріла його: батько одужає, відкине палицю, скочить на коня й заграє по двору, а далі по вулиці — як завше. Батьки, поки живі, здаються нам безсмертними. А тепер почувався прикро й принижено: йому дорікали ті самі старшини, які віншували його під Германівкою і в долині Жердовій. А що він міг зробити — стати насупроти бояр? І його б схопили, повезли й замучили в московських катівнях?

Юрій підійшов до перелазу над левадою і враз зупинився. Перед ним постало щось таке, чого він не бачив і в снах. Макове диво. Це була дівчина, може, ще навіть дівочка. Личко кругле, рум’яне, брови плисові, дугами, кучерики над чолом, на голові вінок із дикого маку й волошок. Юрій так спантеличився, що аж заціпенів. Не міг ступити ногою. Не міг мовити слова. Врешті мовив:

— Пріся? Я тебе не впізнав.

І знітився, й спаленів. Так, це була Пріся. Давно, ще як була дитиною, її мати приходила до Хмельницьких тіпати коноплі, віяти просо, порати город, а з нею і Пріся, яку не було на кого покинути вдома. І Юрась, котрий не любив бешкетливого хлопчачого товариства, грався з нею. Робили з огірків свиней, а з жолудів поросят і пасли на

мураві. Юрась виносив коржики, ламали їх і гостювалися — ходили одне до одного в гості. Пріся була метка дівчинка з муратинням довкола носика, з двома кісками за плечима. А тепер перед ним стояла красуня з довгою косою, у якій червоніла стрічка, з кучерями над чолом. Вона також трохи сфрасувалася, на обличчі густіше виступив рум’янець, закліпала довгими віями. Якось дядько Яким Сомко, побачивши, як вони "пасуть товар", пожартував: "Дивись, Юрасю, а то ця дівчина зробить з тебе свинопаса".

А дівча враз стрепенулося, одним скоком взяло перелаз і побігло по стежці. Юрій і далі стояв оторопіло. А потім таки звернувся до хлопчака, який пас двоє телят:

— Чия це дівчина?

— Це Пріся. Крутькова. Вона од вашого панського двору живе за три хати, у тітки. Як померла її мати в Іванівці, тітка забрала її до себе.

І наче полуда спала з очей Юрія. Це вона-таки, вона... Чому ж він так тратився, чому не зупинив її? Але колись вона була ніби зовсім не така.

З якогось часу Юрій почав думати про дівчат. Млосно, жаско, жагуче. Думав, а наблизитись боявся, не знав, як до них підійти, що сказати. Знав, що він трохи не такий, як інші хлопці, трохи невдатний, і не вірив, що може сподобатись якійсь дівчині. І ось тепер!.. Наче сонечко викотилося з неба. Але ж він гетьман! Немає такої дівчини, яка б відвернулася від нього. Від гетьмана — так. А від Юрася? Геть заплутався. А тобі як хочеться? Звичайно, від Юрася.

У дворі розпитав у конюха Оникія: що за люди Крутьки? Вдова. Троє дітей, хлопець і дві дівчини. Бідність. Все десь на підробітках. Але роду хорошого. З того дня Юрій не випускав Прісю з мислей. Хоч і інші думки, інші турботи оповили його. Наступали грізні події. І Росія, й Польща

готувалися до рішучих дій. А Україна — розпанахана поміж ними, кожен їхній рух віддавався їй болем.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

У Борисові збиралася комісія, щоб полагодити польсько-російські справи, вона погодилася, щоб там були й українські посли. Спираючись на Москву, посли мали добитися, щоб поляки визнали те, що було укладено за Гадяцьким трактатом, найперше — скасувати унію і залишити православ’я й на церковні посади ставити людей по вільному вибору, й щоб українсько-руська мова була по всіх судах і адміністраціях, щоб українських послів приймали в Польщі не інакше, як на українсько-руській мові.

Хоч мали на те малу надію, бо пам’ятали слова з указу царя Олексія: "Дабы слагатели, также печатники или друкари малоросийских книг смертью казнены были". Але, може, то він продиктував з п’яну, чи з бодуна, та й поляки либонь про те не знають. Ця ж угода має діяти на українських землях, які є під Польщею. Про мову вписали не випадково. Московія та Польща вчепилися зубами в українські чорноземи, й кожне намагалося відхопити аби більше.

По один бік довгого столу сиділи надуті бояри Микита Одоєвський, Петро Шереметьєв, князь Федір Волконський, думний дяк Олександр Іванов і дяк Василь Михайлов, які перед цим добряче пообідали й потай пускали пшики у важкі шуби, від чого в горниці стояв сморід, з другого боку сиділи бундючні поляки, українці примостилися на торці столу. З перших хвилин стало зрозуміло, що комісія не має жодної ваги, в Польщі знали всі, що обрання царя Олексія на польського короля по смерті Яна Казимира — то є піна в очі москалям, що того ніколи не буде. Поки посли перекидалися пишномовними, високомовними словами, під Брестом московське та литовсько-польське військо почало перекидатися розжареними ядрами, князь Хованський здобув Брест, пішов на Ляхівець, але супроти нього вийшов з невеликим, але добірним військом гетьман Чернецький і литовський Сапєга, розтрощили московське

військо й погнали його за Смоленськ. Починалася велика війна. На Україні збиралося велике московське військо під урядом боярина Василя Шереметьєва, а польський гетьман Станіслав Потоцький з польським військом вступив на Поділля; чекали, коли виросте трава, щоб піти походом.

На березі маленької річечки Кодачки під Васильковом радилися, чи ждати поляків тут, чи йти на них. На раді, окрім воєвод, був Юрій Хмельницький, старшина і полковники. Сиділи у світлиці попової хати, попадя з наймичками подали узвар у великих кухлях. Шереметьєв сидів під образами, пив з маленького кухля, поглядав пихато й грізно. Цей чоловік не чув під собою землі, похвалявся небавом бути вже у Варшаві й пити з королівської чаші. Його підтримував переяславський полковник Цицюра, такої ж вдачі, як і боярин, та й намагався догодити йому. Він був наказним над лівобережними полками.

— Щоб з таким військом та чекати! У тебе, боярине, скрізь лад, ратники озброєні, платня їм виплачена, гармати добрі, пороху та олова в достатку, коней доволі, возів також, уся снасть справна. Поляки ж відважні тільки перед тими, хто їх лякається, шляхта їхня зубожена. — Цицюра підвівся і вже вигукував: — Ми й короля з королевою положимо, правда ж, гетьмане? — обернувся до Юрія Хмельницького.

Той сидів у глибокому фотелі біля лежанки. Він не хотів нікуди йти, він боявся війни, у якій йому треба гасати на коні перед військом, як те робив батько Хмель, боявся кермувати полками.

— Поляки відкличуть своє військо від шведів, — зауважив, надпивши з келиха.

— Яке там військо, воно вив’ялене шведом, — палахкотів Цицюра; він був давнім прибічником Москви й хотів їй догодити. Плекав зачаєну надію на булаву. Решта полковників мовчали.

Обізвався князь Грицько Козловський:

— Моя рада — стояти на місці та укріпитися залогами. Тут і міста, й замки, а на чистому полі що? Ми, маючи запасів доволі, вистоїмо, знівечимо поляків голодом, вони самі пориватимуться на нас, отут ми їх і притопчемо. А так… Ми навіть не знаємо, скільки у них війська.

Обличчя Шереметьєва скривилося, він дивився з осудом на князя, тим-то інші високі урядники підтримали Цицюру. Князь Щербаков мовив глухо:

— Отакі нерозумні речі маємо слухати…

— Рушаємо на Краків і заберемо Польщу, — підняв угору руку Шереметьєв.

— Я стоятиму там, де мені буде вказано, — поспішив погодитись Козловський.

— Я теж. Живий чи мертвий не зійду з місця, — палахкотів Цицюра. Він низенький, пузатий, коротконогий, і важко було уявити його в бою.

Інші козацькі полковники мовчали, вони ж бо добре знали, яка непевна в полі ця дівиця — військова фортуна.

Юрій поїхав до Чигирина. На порозі рідного дому його зустріла сльозами сестра Настя. Її чоловік, Іван Нечай, брат славнозвісного Данила Нечая, був захоплений у Новому Бихові, відвойованому козаками у поляків, бо не хотів віддавати так тяжко здобуте козаками місто москалям. Юрій вже тричі писав до царя, щоб випустили Нечая з московської неволі. І оце втретє прийшла відповідь, що Нечая не випустять, буцімто він десь непоштиво відгукнувся про великого государя. Юрій обняв Настю, заспокоював її, а в самого серце

наливалося гіркотою. Він просив і Шереметьєва написати цареві, але той знехтував його прохання.

Шереметьєв стягував до Києва полки, щоб рушити на Польщу.

…Літо добігало кінця. Ще щедро світило сонце, ще голубіло небо, але скрізь уже відчувався близький подих осені. Дерева вже не лопотіли радісним листям, пташки пурхали без співу, калина викинула червону барву. А яблука падали в садах з глухим стукотом, і молоді качки робили перші обльоти над річкою.

У неділю Шереметьєв давав наперед побідний бенкет над Либіддю. Річечка прудко бігла між зелених верб, у яких, як у чуприні літнього чоловіка проглядає сивина, проглядали окремі жовті листочки. Сиділи на згірку на розстелених килимах, челядники носили горілку й вино у великих пугарах і страви на тацях. Воєвода сидів сам, він не посадив поруч себе гетьмана й взагалі мовби не помічав його. Коли до воєводи нахилився князь Козловський, він сказав, неначе й тихо, але так, щоб чули козаки, які сиділи неподалік:

— Цьому гетьману ще гуси пасти.

Митрополит Денис Жолобин почув це й прикро подивився на воєводу. Він узагалі скільки міг опирався Москві, бачачи, що та зі всіх сил намагається скасувати всі права київської митрополії, підгорнути її під московський патріархат і під московську світську владу.

Шереметьєв гороїжився, він випив більш ніж треба й нахвалявся так, що чути було по обох берегах Либеді:

— З оцим військом, дорученим мені государем, я всю Польщу поверну на попіл і короля приведу в Москву, закувавши в срібні кайдани.

Ректор Могилянської школи не стримався й кинув:

— Треба Богові молитися, а не вихвалятися.

Шереметьєв поставив очі рогом:

— З моїм військом я переможу й без Божої помочі. І тебе, попе, не питатиму.

Ректор жахнувся, жахнулась і козацька старшина. Тільки один значковий засміявся на те, підніс келиха й голосно сказав по-московському:

— За побєду.

То був польський вивідник, шпигун, наступного дня він зник з табору й виповів полякам, скільки зібралося московського війська, скільки козаків, а також про неприязнь між московськими і козацькими урядниками, й про мідні копійки, які отримує московське військо замість срібла.

Польському війську теж було нічим платити, гетьман Любомирський клянчив гроші для війська в короля (хоч на ньому шабля — наділки смарагдами биті, ефес золотий, на шапці аспис і діаманти, нагрудник відсвічує золотом), той наказав швидше писати до збирачів податків, аби вони мерщій брали на військо, одначе народ зубожів і витиснути з нього гріш було важко, та й збирачі половину клали до власних кишень, тоді Любомирський звернувся до багатої шляхти й сам першим поліз до власного гаманця, війську заплатили. Отож Любомирський з військом рушив на Волинь. Головне військо вів коронний гетьман Станіслав Потоцький, а з-під Білгорода на злуку з ними вийшло шістнадцять тисяч кримських та ногайських ординців.

Юрій думав про війну, але не менше думав про Прісю. Не знав, як з нею зустрітися й що сказати. Порився в старій, ще материній скриньці і взяв у ній золотого дуката на шовковому шнурочку. Ліниво йшов

вулицею, роззирався. Ось і Прісин двір. Дівчина стояла за воротьми й скликала курей:

— Цюру, цюру, цюру.

Молоді півники та курочки бігли до її ніг, клювали просо. Стара зозуляста курка намагалася їх прогнати, але Пріся кишнула на курку, й та відбігла геть. Юрась зупинився. Переминався з ноги на ногу.

— Прісю, підійди сюди, — мовив тихо.

Пріся спаленіла, підійшла.

— Простягни руку, — сказав Юрій і швидко поклав Прісі в долоню дукат. — Я їду на війну, — не знати для чого сказав, уже крокуючи вздовж вулиці. Він дійшов до Тясмина. Стояв на березі й дивився, як на тому боці під очеретом плавають норці — красиві птахи з довгими шиями, вертляві, сторожкі. Вони пірнали й довго залишались під водою. Якось Юрій бачив, як козаки намагалися полювати норців, але це їм не вдавалося: гримів постріл, і воднораз норець зникав під водою, здавалося, він бачив, як мисливець натискає на гачок.

Назад Юрій вертався тією самою вулицею. Але тепер Пріся стояла під вербою, яка росла біля клуні, й не сама, а з козаком. Козак хвацький, дебелий, у збитій на потилицю шапці, в сивім жупані. Круті плечі, міцна шия, великі руки. Юрію замлоїло під серцем, затримав кроки — хотів почути, про що вони розмовляють, але хлопець і дівчина мовчали. Вдома Юрій зупинився перед дзеркалом, що висіло на стіні між двома вікнами: смоляні дугасті брови, густий чорний вус, густий чуб "під макітру". От тільки вид дитинний і ніс великуватий. Вийшов з хати й став за хвірткою. Челядник Ничипір вів на налигачі телицю.

— Хто то стоїть під вербою? — показав у кінець вулиці.

— То Пріся Дудчина й Нестор Басок. Вдовиченко. Гарний парубок. Либонь прийшов попрощатися. Завтра він іде з сотнею.

"Отже, буде в моєму війську", — подумав Юрій.

У похід вирушали в неділю. Стояли туманні ранки, а дні зацвітали рожево. Вирушали невесело, старий кобзар Нелида витинав "Горлицю", але вона нікого не веселила. Йшли-бо на війну. Попід тинами, попід парканами — жінки та дівчата, й діти, і Прісю Юрій запримітив, але вона дивилася не на нього, а кудись у козацьку лаву. А за містом по ліву руку — стерні, по праву — нежата нива, над якою літали хмари горобців — навівали тугу.

Юрій їхав на буланому коні. Козацький син і сам козак, не знав, як це важко всидіти увесь день на коні. Боліли рамена, боліли ноги в стременах — хотілося поставити їх на якусь твердь, сонце, хоч і осіннє, пекло голову, він давно скинув броню й кутався в бурку з золотою застібкою біля горла. Шапка на ньому була з двома соколиними перами, така, яку носив його батько. Позаду полку їхала його карета, але він соромився сісти в неї в поході, заліз у неї тільки тоді, коли стали на ніч. Небавом до Чигиринського полку приєдналися інші полки, які йшли під його рукою. З Шереметьєвим з’єдналися під могилою Переп’ятихою, московське військо вже стояло табором, розкинувши по долині рябі намети. Юрій підійшов до воєводиного намету, оддав добридня, Шереметьєв привітався через нижню губу — холодно й пихато. Юрій не став затримуватися, пішов до свого табору. Він ішов і думав: чого ці москалі так пиндючаться, чого кокойожаться, адже йдемо на одну справу, під одні кулі.

Шереметьєв не радився з гетьманом, указав його місце: сам ішов на Котельну, а козаки з Юрієм ішли шляхом Гончарихою ліворуч, щоб відтинати від московського війська ординців, коли ті з’являться.

…Верби й верби понад шляхом, а кругом поле, скільки ока, незжаті ниви, а на них хмари горобців, пилюку вітер зносить убік, вона — до самого неба й до самого обрію, з ним ідуть майже всі правобічні полки, лівобічні — Полтавський, Гадяцький, Прилуцький та інші — з москалями. У москалів вози важкі, навантажені припасами і зброєю, в козацьких возах також зброя, овес для коней, мішки з сухарями, пшоном і таранею. Зупинилася біля якогось хутора, Юрій сидів посеред двору на лаві (в хаті спекотно), помітив, що в щілини тину на нього дивляться діти. Не стільки на нього, як на штуковину у його руках, то були срібні дзиґарі досконалої роботи, Юрій любив бавитись дзиґарями. Він підкликав малюків, показав дзиґарі.

Вийшли удосвіта, обідали в якомусь селі, Юрій їв козацький куліш у хаті старости, поглядав на сволок, де поряд з випаленим хрестом чорнів напис: "Благослови господи дім цей і живущих у ньому. Сія храмина створена рабом Божим Оникієм 1642 року, 10 дня, місяця апріля".

Увійшов осавул і сказав, що там селяни розбирають з комори панський хліб, пан лях — утік, там буча й бійка, ніхто не знає, як його ділити.

— Діли на їдців. Постав старосту, й нехай він каже, в кого скільки дітей.

Осавул подивився здивовано: мудре рішення сказав гетьман, він від нього такого не сподівався.

І знову буланий під гетьманом важко ставить на дорогу великі копита, кінь — смирний, тихий, це Олелько підібрав такого гетьману, під ним же самим не кінь, а вороний загнузданий чорт, злий, як гад, так і норовить куснути за ногу. Під’їжджають дозорці від Шереметьєва, довідатись, чи тут усе гаразд. Їм відповідає осавул, тільки раз гетьман запитав, чи не знають вони, де ляхи. Дозорці не знали. Юрій думав про те, як поведе козаків у бій, як розташує військо: звичайно, радитиметься

з Богуном, Дорошенком, Носачем. Потерпав, чи не злякається, не виглядатиме страхопудом у першому бою, та й як закінчиться цей бій. Мав надію на Бога (так казав йому батько), але в тому-то й річ, що справжньої віри не мав. Десь вона ніби в ньому, в молитвах, але не такою мірою, щоб бути певному в усьому. Їхали через села, й кругом бідність, нужда, он із старої хати виглядає у віконце троє дитячих личок, а мати товче під вікном у ручній ступі ячмінь і заспокоює їх. Пани з сіл повтікали.

…Московське військо, перейшовши Фастів, прямувало на Котельну, а Юрій і далі йшов Гончарихою, висилали в татарський бік роз'їзди, але вони нікого не помітили. Світило сонце, купалися під білою хмарою голуби, чичикала сорока.

…Поляки захопили козацький роз'їзд і витрусили з нього: скільки у Шереметьєва війська (вісімдесят тисяч) і що він гадає, буцім поляки з Потоцьким ще біля Тернополя, а Любомирський узагалі десь аж за Вислою, й що москалі прямують на Чуднове.

Поляки вирішили йти назустріч двома крильми: праворуч Потоцький, ліворуч Любомирський, гармати посередині. Військо було велике, а ще більший обоз. За кожним шляхтичем їхало по кілька возів, а там дорогі шати, срібні й золоті кубки, заморські вина, посуд, на привалах величалися один перед одним, шляхтич не повинен виглядати бідно, у кожного кількадесят челядників: кухарі, офіціанти, постільничі. Увечері ходять один до одного в гостину. Обоз розтягнувся на кілька миль. Поляки проминули поруйновану корчму, обидва гетьмани учвал виїхали на могилу, звідси вони запримітили в чагарниках біля Любара людей. Послали розвідників, і ті доповіли, що то супротивник. Потоцький вирядив гінця до Нурадина, аби прислав частину орди, яка йшла степом на віддалі, а сам повів кілька полків назустріч супротивнику. Москалі відбили татар і відступили. Вони затаборували й обкопалися валом. Декотрі польські воєначальники радили діждатися всіх гармат, але Потоцький вирішив ударити одразу. Москалі почали відходити, але поляки й татари налетіли на них, і вони знову сховалися в табір та

зачаїлися за валом: гусари гарцювали на конях, панцирі сяяли на сонці, обозники-слуги вештались поміж кіньми, підносили питво панам просто в сідла.

— Гей, ви, страхопуди, виходьте битися!

Почалася гарматна перестрілка. Поляки бачили, як злітають у повітря, наче рябі птахи, московські намети, до них долітали крики поранених і тих, які конали. У поляків теж були втрати, але менші.

Шереметьєв сидів біля свого намету. Перед ним стояв Цицюра, хотів щось сказати, не зважувався.

— Що ти мимриш, дурню, — зі злістю мовив Шереметьєв, — це ти попер нас у цю пастку. Ти казав, що поляків жменька, а їх — хмара. Що Любомирський далеко.

Цицюра не виправдовувався. Стиснув і так вузькі губи, опустив долу маленькі зміїні очі. Хотів був догодити боярину, а вийшло он як. А в цей час у його полку біля багаття сидів козак з польських реєстровиків, який прослизнув через вал, і читав листа: "…Якщо ви триматиметесь москалів, вас поб’ють, заберуть у полон. Москалі платять вам мідні гроші, усіх вас доведуть до розору, Москва запрягає вас у ярмо невольниче, побійтеся ж ви Божого гніву, відречіться від москалів. Король вибачає вам і теперішні, й минулі ваші гріхи…".

— Цс-с-с, — злякано цитькнув маленький козачок з куцими вусиками. — Полковник.

Козак з польського табору оглянувся, він зрозумів, що сховати листа вже не зможе, і вкинув його у вогонь. Листок спалахнув і злетів чорним голубом. Цицюра зрозумів усе. Але що він може зробити? Оддасть козака на спитки, щоб ще раз довести боярину власну відданість? Вже

один раз довів, тепер має халепу. Ще невідомо, як усе обернеться. І він околясом пішов до свого намету.

А в боярському наметі Шереметьєв диктував писарю листа до Нурадина: обіцяв йому втричі більші подарунки і всілякі гаразди. Ніхто з москалів іти в татарський табір не наважувався, послали козака. Але Нурадин передав листа полякам.

Від того дня розпочався вже не вперше бій двох хижих круків на стражденному тілі їхнього сусіда. Розпочався герцями в полі. Виїхало троє ляхів і замахали шаблями. Кидали образливі слова, погрози. Тоді з табору виїхало троє козаків. Поляки на білих конях, козаки — на гнідих. Помчали навстріч. І завихрили герці. Білі й гніді коні мелькали, й годі було розібрати, хто кого потинає. Спочатку впав козак. Гнідий кінь помчав без вершника по полю. Земля була суха, чути, як цокотять копита. Далі — невідь-як це сталося — один за одним упали два поляки. Одного кінь поволік — нога застряла в стремені — до свого табору. Третій поляк кинувся навтьоки. По тому виїхав зацний воїн, гетьман Ян Собеський. Сонце вже котилося з гори, й позолочений панцир сяяв, аж сліпив очі. Він наблизився до валу, грав конем, грав шаблею й не згледівся, як з-за валу вимчали четверо москалів і облетіли його. Собеський вибив шаблю з рук у одного з них, але решта троє ринули на нього, затремтіла шабля у руці гетьмана — йшлося до полону, один з москалів тримав у руці аркана, Собеський поставив коня цапом, перерубав у повітрі аркан і щодуху помчав до своїх. Москалі кинулися навздогін, але куди було їхнім коням до гетьманового румака. По тому оддзвеніло ще кілька герців, а далі Шереметьєв вирішив зробити вилазку на ворога. Кілька сот ратників вийшли за вал, тихо посунули до польського табору, але на півдорозі зупинилися: розвідники донесли, що за піхотою стоять кінні гусари.

Шереметьєв виліз на воза. "Цей дурний Цицюра… Його треба було за язика почепити на вербі, один Козловський говорив правду", — шепотів він.

— Козаки! — гукнув на всю силу. — Стійте стіною, в Києві я дам вам нагороди, яких ще ніхто нікому не давав.

— Ти нам життя дай! — гукнув козак із сережкою у вусі.

Над полем кружляло чорнокруччя.

— І що ж тепер робити? — увечері казав воєвода в своєму шатрі вже зовсім іншим голосом — зніченим і приляканим. Адже табір був обложений майже з усіх боків, а в полі купчилися татари.

— Треба й далі відступати козацьким способом, — сказав, закурюючи люльку, обсмалений у походах Богун, орел з добрим і мужнім серцем.

— Як то? — запитав Шереметьєв.

— Обіч поставити вози, а на них гармати. Усередину — коні та піхоту. На вози покласти мушкети та гаківниці. Вози перти вперед. З гармат і гаківниць одбивати ворога. Й щоб списи теж були на возах. Але зараз ми в чагарях. Треба прорубати просіку, викорчувати кущі та дерева попереду. У вас є сокири й лопати.

Інші полковники підтримали його.

Москалі рубали запуст — швидко виросли підлісок. Козаки шикували і в’язали один за одним вози. Інші москалі знімали намети-катраги. Вози в’язали у вісім рядів. Рушили серед ночі. Утікачам здавалося, що вони йдуть непомічені, але поляки пильно стежили за ними. Вони були вже й попереду, й позаду. Москалі та козаки перли вози, аж очі їм вилазили з лобів. Стояв скрип, форкали коні всередині, тихо лаялися осавули й московські начальники. Татари налітали з поля, пускали хмару стріл і мчали назад. На деяких стрілах горіло клоччя.

А валка повільно посувалася. Іржали коні, лунали команди. А обіч посувалися вороги. Йшли гусари з прапорцями на списах та крилами за плечима, йшли квадрати піхоти: карабінери, мушкетери, аркебузники; ось зупинилися, смальнуло у віз ядро: полетіли тріски, миттю кілька козаків перескочили вози, відкинули поламане колесо, прив’язали березову глицю-тичину, яка була ніби полоз, йшли далі.

Ударила з воза маленька козацька гарматка-сова, але ядро не долетіло. Поляки реготали. Козаки витирали шапками набряклі, обкусані комарами обличчя. Розгорнулася польська піхота, пішла в наступ. Козаки стріляли, поки вони наближалися до возів, взялися за списи. Скидали поляків з возів, самі стрибали на вози й били згори. Поляки будь-що намагалися розірвати вози. Їх відтрутили.

Таки перейшли чагарі й вийшли на чисте, поляки знову кинулися на них з усіх боків. Ударили з гармат, налітали на конях. Обложені також палили з гармат, поляків, які стрибали з коней на вози, брали на списи. Вози вперто, хоч і важко, посувалися через багна. Спустилися в яр, почали братися на гору. Налетіли татари, пустили хмару стріл і помчали в поле. Настала ніч. Розпочалася злива. Кресонули блискавиці, оголивши зловісні сизі хмари.

Шляхтичі знемагали від дощу. Обидва польські гетьмани ночували в одній кареті, вони не виспалися, вдосвіта вилізли похмурі, злі. З-за синьої хмари вискалилося багряне, сардонічне сонце, поляки побачили, що ворожого табору немає. Москалі й козаки йшли всю ніч. Дійшли до Чуднова над Тетеревом. Всю надію покладали на зустріч з Юрієм Хмельницьким, з його військом. І тут Шереметьєв з своєї дурної голови наказав підпалити Чуднів. Місто згоріло, лишився цілим замок, який і зайняли поляки, звідти степ проглядався на велику відстань.

Валка вперто сунула вперед.

— Ой пропали ми, пропали, — тонкий, розпачливий крик. І тут же густий, хрипкий:

— Заткни пельку, сучий сину!

І в другому місці:

— Зачем мы сюда пошли?

І на нього нагримали.

До Шереметьєва підійшов Богун.

— Ваша вельможносте, далі прямо йти не можна. Там яр. Треба повертати ліворуч.

— Так это далеко. А здесь вон видно деревню. Там отдохнем.

Таки не послухався.

Потоцького била лихоманка, він не міг ходити, його носили на ношах. Поляки підвезли всі, які були у них, гармати й били по обозу ненастанно. Долягало козакам і безкорм’я коней. Чоловік з десять пострибали в поле, щоб укосити трави, гурт татар налетів на них, але козаки стали в куцу лаву, підвели коси. Коси погрозливо блискотіли під сонцем, татари відринули. Козаки вернулися.

Табір стояв на місці. Поляки вирішили перекопати дорогу й відвести воду від струмка, який пробігав повз табір. Боялися, що ось-ось може надійти Хмельницький. Тоді вирішили залишити довкола табору піхоту й артилерію, а Любомирський з кіннотою рушив назустріч Юрію.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Юрій з військом повагом посувався по Гончарисі. За Хмельниченком невідступно їхав Олелько Чорний. Хилитався в сідлі, й хилиталася в голові веселенька думочка: ось скінчиться цей похід, і він приїде додому й побачить дівчинку Килинку, таку хорошу, таку тиху й гожу, як лілія на воді. І змиє з душі всю кіптяву, все чорне й недобре. Загосподарює. Так, він вірний гетьманові й бачить, який той безпорадний, але добрий, чуйний, і його, Омельків, обов'язок слугувати йому, оберігати його. Але колись треба буде подумати й про себе. Перед ним на луці сідла лежала велика перепеча соняшника, він виламав її в селі на городі й лущив насіння. Стояв погожий вересень, обабіч слалися вижаті поля, хмари птаства пурхали по стернях. До Юрія під'їжджали то чорнобородий красень Гуляницький, то хитроокий Лісницький, прихильники Гадяцького трактату, заводили з гетьманом балачку про лихі переяславські статті, про царську відмову на Юрієве прохання, гетьман хилитався в сідлі, хилився думкою то сюди, то туди. Так прибули до Слободища. Майже водночас підійшли туди й поляки. Слободище було поруйноване, вулиці завалені колоддям, битою цеглою, всіляким мотлохом. Ще на підході до Слободища передові козацькі загони кресонули з татарськими чамбулами, а далі татари хмарою полетіли на козаків. Поляки стояли ліворуч, оддалік — хитрували, щоб скурити козаків татарською силою. Сонце вигравало на позолочених панцирах. Але козаки вже підготувалися: гримнули гармати, вдарили самопали, й татарву понесло вогняною силою. Юрій сидів на коні за лавою і бачив, як падають коні, як летять на землю татари, ще було й моторошно і звитяжно, проте один бамбул прорвався, перескочив через низенький земляний вал — в один кінець — і помчав туди, де стояв гетьман. Юрій не встиг стямитись, навіть як слід злякатися, а на нього вже з хмари гарматного диму мчав татарин у гостроверхій шапці, з повідцем у зубах і метнув короткого списа. І тут, немов з-під землі, вирнув Нестор Басок, в невидиму мить рубонув шаблею, перерубав списа, й той двома половинками упав на землю. Аж тепер Юрій злякався. І ледве втямив, хто його порятував. У нього затремтіли ноги, заходили в стременах, руки випустили повіддя, але він знову підхопив їх. Відтак їх у нього взяв Олелько. Тим часом, спішившись, в наступ пішли поляки. Ішли щільною лавою, над головами маяли корогви. Знову вдарили козацькі гармати,

кілька корогв упало. Польський стрій зламався, але посувався вперед. Вдарили самопали, мушкети — козаки били прицільно, й лава на очах танула.

Юрій бачив, як одного поляка з орлячими крильми за плечима розірвало навпіл гарматне ядро, як козаки навалилися й посунули вперед гармату, як од валу ліз козак у голубому жупані й тримався обома руками за живіт, як козак-гармаш з ґнотом на довгій палиці нагнув її й припалив од ґноту люльку, а тоді підніс до гармати, й вона гуркнула; ще одне ядро прошурхотіло над Юрієвою головою, вдавило в сідло, кінь басував, кінь рвав повіддя, й гетьман, не тямлячи себе, скочив з нього й побіг назад, вбіг у долинку, в свій шатер і впав на коліна перед іконою Божої Матері, яка висіла в кутку.

— Господи, врятуй мене і моє військо, спаси нас, — і шепотів ще якісь слова, вже не тямлячи, які.

Любомирський лютував: "Скрутимо в’язи підлому хлопству!" — гукав. Поляки й татари огорнули двома крилами горбик, на якому стояли козаки, луг був мокрий, грузький — поляки поки що не могли напасти кінно. А в козацькому таборі стояв безлад: старшина з’їхалася докупи й радилася, що робити; більшість раяли помиритись з поляками, ніхто не хотів бою. Ніхто не кермував військом, строї розладналися, козаки й самі сперечалися між собою. Юрій ще ніколи не був у бою: "Боже мій, визволи мене з цього пекла, — шепотів він молитву, — не хочу я нічого, піду в монастир, молитимуся Богові".

— Треба відколоти орду від ляхів, — казав писар Семен Голуховський.

Написали листа, відправили до Нурадина, але він передав листа Любомирському.

— Поляжемо ми тут нізащо, — мовив Кравченко.

Хмельницького душа гойдалася на терезах то туди, то сюди. Він вирядив водночас гінців і до поляків, і до москалів: Шереметьєву писав, щоб той швидко йшов на з’єднання. "Ми приїхали сюди не для війни, а шукати злагоди", — писав польському посланцеві. До поляків поїхало козацьке посольство. Любомирський напиндючився, закусив губу, але Дорошенко був не полохливого десятка, він теж підніс голову.

— Правда за нами, — мовив. — Й маємо шаблі та самопали.

Нурадин, який стояв збоку, під ним грав сірий арабах, мовив заразом до обох, у нього вже погинуло кілька чамбулів, і він не хотів нових втрат:

— Не годиться величатися в такий час. Коли лютуватимеш на них, тільки завдаси шкоди. Талан і хоробрість ще не покинули козаків. Коли їх роздратуєш, вони кусатимуться. Не дратуй бджіл, обходься з ними ладком. Від цього тобі буде більша слава.

— Козаки багато заподіяли лиха, — мовив Любомирський. — Миру не буде! — Броня на його грудях хижо блимала. — Цю ребелію треба знести до короля.

— Вогнем і мечем тільки й можна їх упокорити, — сказав регіментар Покруцький. — Вогнем і мечем. І канчуком.

— Вже хіба мало ви парили канчуками хлопські і козацькі спини, — блиснув з-під лоба жаринами очей Богун. Ті очі буравами вертіли й на диби брали. — Вже забули Хмеля, його науку. А тут його син, він тієї ж породи. Але просить миру.

Юрій гаряче молився в наметі. Враз там посутеніло: оглянувся — до намету зайшли Дорошенко, Кравченко, Ханенко, Лісницький.

— Гетьмане, — голосно мовив Лісницький, — відклади молитви на потім і подумай про нас. Бо скоро ми не будемо потрібні навіть москалям. Скорімось Богу. Подбай про нас.

Юрій занімів з пучками біля чола. Він не знав, що робити. Поглянув на Богуна, той щойно вирвався з бою, на його обличчі, паленому внутрішнім вогнем, нічого не можна було прочитати, дротяна сорочка в нього на грудях була розірвана. Обличчя — в гарі й кіптяві.

У цю хвилину в намет убіг Олелько Чорний, гетьманів вістовий. Старшини здивувалися: чого він тут. Чорний — прізвище Олелька, а сам він білий, його чуб, коли Олелько без шапки, розтікається золотавими хвилями, і вус у Олелька пшеничний, а сам він тонкий у стані, вертлявий, жвавий, сміливий.

Виговський спочатку оддав його в обоз, а далі привіз у Чигирин і там зробив стременним. Олелько ж виріс у панському дворі, дражнив індиків, катався на злому лінивому кнурові Азі, літав на конях по пастівнику.

Нецеремонно, непоштиво пропхавшись крізь високу старшину, підбіг до Юрія.

— Ваша мосць, там Виговський дожидається, каже: "Треба — пильно".

Юрій підвівся з колін. Прізвище Виговського кольнуло неприємно, одначе й подумав, що може той чимось зарадить, адже вельми мудрий.

Виговський чекав у стороні од бойовиська під дикою яблунею. Чепурні вуса, біле, бліде обличчя, чепурний сам. Вклонився ґречно, як то й має вклонятись гетьману. Виговський нині — київський воєвода й депутат сейму.

— Юрасю, — сказав він, як бувало раніше, і це "Юрасю" залоскотало щімким спогадом, ласкою й трохи черконуло по самолюбству гетьмана. — Юрасю, ти із військом в безвиході. Оточені з усіх сторін. Погинете всі.

Оце "всі" боляче пропекло свідомість гетьмана, воно прикро прив’язувало його до "всіх".

— Відкинься від москалів, від переяславських статей, що вони вам дають. Ярмо московське. Люті, неправедні статті. Довірся мені. Я все-таки ще щось важу. Я допоможу замиритися, укласти договір з поляками.

— І цей договір буде кращий за московський? — спромігся на таку думку Юрій.

— Спробую, щоб він був укладений на основі гадяцьких пактів. Ручатися не можу. Можливо, будуть ці статті формальні. Але у вас немає викруту.

Юрій стояв потуплений, згнічений важким тягарем. Ліворуч попереду бахкали гармати, лунало татарське "алла", нагадуючи, що часу немає.

— Пиши свою згоду, — тоном наказу мовив за спиною Юрія Лісницький.

У польський табір знову пішли Дорошенко, Кравченко і Лісницький. Їх зустрів Виговський. Вони вернулися й принесли угоду на мир від польного гетьмана Любомирського. Решта старшин з’їхалися в гурт, ніхто не кермував військом, усі дивилися на два тугі ворожі крила, які облягли козацький табір. Бій все ще тривав.

Сурмачі заграли розмир.

— Вирядіть послів до коронного гетьмана, щоб скласти умови, — наказав Любомирський. — А війська нехай роз’їдуться. Бийте ретарду.

Після того одразу поїхав до головного війська. Незабаром були привезені статті, які потім називались чуднівськими: Виговський добився, щоб в їхню основу був покладений Гадяцький трактат, але поляки обкраяли його, насамперед викресливши про Велике князівство Руське.

Сурми все ще грали розмир.

Тим часом військо під командою Шереметьєва рушило до Слободищ. Воно пройшло не більше верстви, як наткнулося на шанці, спробували прорватися через них, аж тут поляки вдарили з усіх трьох боків. Таки трохи пройшли до якогось сільця, яке було вщент поруйноване, й поруйнована була гребля на ставку, вода затопила луку. Тут і впорожні не можна було проїхати. Обоз повернув праворуч, щоб вийти на суходіл, але в цей час хмарою налетіли татари, стріли затулили небо, на овиді бовванів ліс, намагалися добитися туди, але зусібіч почали стріляти польські гармати, польська піхота з довгими списами кинулася в атаку. А ліс манив, а ліс вабив, і через силу таки допленталися до нього. Окопалися, як могли. Поляки ж оточили табір, і палили з гармат, і нападали зо всіх боків.

А в чудновському замку зібралися депутації польська і Хмельницького. Перечитували угоду. Козаки наполягали на гадяцьких статтях, по трактату Виговського. Поляки заперечували категорично, щоб козацька держава називалася Великим князівством Руським, як це було за статтями Виговського. Бо ж це говорило про самостійність Української козацької держави. І дописали, що козаки не повинні мати зносин з іншими державами. По тому був банкет, Юрій Хмельницький сидів у наметі з польськими гетьманами. Ляхи віватували, пахолки розносили келихи з напоями, співали якісь панії, ляхи перепилися й погрожували знести з землі цю козацьку ребелію, й не зважали, що тут сидить і слухає їх гетьман цієї ребелії.

Запах розкішних страв не долітав до московсько-козацького табору. Там стояв голод, їли конину, смерділи кінські і людські трупи. Коней нічим було годувати. Доходило до краю. Шереметьєв викинув корогву на перемову. Поляки погодилися. Вони вимагали, щоб московське військо вийшло з України.

По перемові Шереметьєв оголосив у таборі, що поляки випускають всіх — тільки без зброї. Першими підуть козаки, за ними — московські ратники. Поляки навіть виставили охоронну лінію. Розімкнули вози. Першим вийшов Цицюра зі своїм полком, за ним — ніжинці, переяславці. Гуляло в небі сонце, нудно, по-осінньому цвіріньокали в гаю птахи. Черідка диких гусей прямувала в небесній синяві до Дніпра. Козаки йшли понуро, повільно, вели попідруки поранених. Ішли скошеним лугом, з якого вже були звезені стоги, лишилися тільки обтоптані стожарища. З-під ніг випурхували жирні осінні перепілки. Відійшли від табору на два постріли з лука, як раптом на них з трьох сторін налетіли татари. Це було схоже, як налітають коршаки на курчат. Іржали коні, мелькали шаблі, свистіли аркани. Беззбройні козаки піднімали для захисту руки, але їх рубали татарські шаблі. Одному козакові вдалося схопити татарина за ногу й стягнути з коня, він вийняв у татарина з піхов до половини шаблю, перерізав аркана на шиї, скочив на коня й кинувся в поле. Четверо татар погналися за ним, вони швидко наздогнали втікача й порубали його.

Козаки в полі метнулися назад до табору, але москалі зімкнули вози, не пустили їх. Деякі козаки вилазили на вози, на вал, москалі збивали їх пострілами з рушниць, кололи списами, рубали шаблями, кидали назад під ноги татарським коням.

У полі ж і далі чинилося страшне побиття козаків, ще більше їх тягли в полон. А москалі тюкали, свистіли, реготіли, пританцьовували, підстрибували, шаленіли, тицяли в поле пальцями, дехто повистрибував на вози й танцював там, показуючи один одному на найтрагічніші, на їхній погляд найсмішніші, сценки з полону і загибелі козаків. У іншому місці, збоку, москалі розімкнули вози й продавали татарам козаків, які

були залишилися в таборі — за гроші, за окраєць хліба, навіть за кілька яблук. Виводили їх зі зв’язаними руками й давали татарам. За півгодини все було скінчено. До козаків Хмельницького встигло добігти й сховатися там з десяток козаків з Цицюрою. Решта були порубані й полонені. Їх продадуть на турецьких і татарських невільничих базарах у Кафі, Козлові — на галери, в дальні східні країни в довічне рабство.

Але даремно тріумфували москалі. Ледве було покінчено з козаками, татари і поляки взялися за них. У полі в розкішному вбранні сиділи рядком три польські комісари, москалі підходили до них і кидали їм до ніг рушниці, шаблі, списи. Тут налетіли татари. Вони ввірвалися в табір, шаблями вигонили московських ратників у поле. Ті лазили в ногах у татар — просили пощади. Їх гнали в неволю. Не відкупився Шереметьєв козаками. Даремно волав Шереметьєв, гукав, що він князь і воєвода, що вони ж домовились, що заберуть тільки козаків, двоє немолодих татар теж накинули йому аркана на шию і повели до Нурадина.

Двадцять два роки просидів боярин у підземеллі татарської фортеці Чуфут-Кале біля Бахчисарая, те підземелля совіцькі екскурсоводи показували туристам, примовляючи: "Здесь сидел славний русский полководец, настоящий русский патриот боярин Василий Шереметьєв".

Після Чуднова Юрій поїхав до Корсуня. Треба було порадитися з козаками, що робити, як далі жити. Юрій хитався, як на кладці на гойдалці: триматися булави чи зректися її. Падав на серце жаль за поруйнованим краєм, після посухи розпочався голод. Народ не знав, до якого берега йому приставати. Ходили чутки, що от-от буде страшний суд, трус землі, станеться по всій землі війна, потечуть вогняні ріки, й уже народився у Вавилоні антихрист, який спокушатиме людей. Хвилювалися й козаки. Одні казали: нехай Юрко покладе булаву, інші були супроти того. Старшини ж гомоніли, що треба вручити булаву Виговському. Юрій покликав на раду Бенєвського, польського посла, багатолітнього досвідченого дипломата, одного з авторів Гадяцького трактату. Але тепер поляки були проти Виговського, бо він хотів єднати

Україну з Польщею тільки федеративно, насправді ж добивався самостійності Україні, стояв за Велике князівство Руське.

Бенєвський прийшов у хату до Хмельницького вночі. Низенький, натоптуватий, кругленький, але жвавий, вертлявий, сипав словами, як з рукава, потирав білі пухкі руки. Блимала лампада, тьмяно горіла одна свічка в трисвічнику. Сів на лаву.

— Так що оце ви, ваша милість, гадаєте зложити булаву? Таке гомонять.

— Я молодий, без досвіду, — понуро мовив Юрій. — Та ще й нездужаю.

Бенєвський роздумував. Усе-таки в цей час ліпше Юрій, ніж хтось інший.

— Велика шкода. Але це ще не причини, щоб відрікатися від гетьманства. Старшини дадуть булаву Виговському. Вони не відважуються говорити мені у вічі правду. Але я знаю. Одне вам спасіння, триматися того, що було перше, а інакше вороги заїдять вас. Візьмете собі за писаря Тетерю, він чоловік з розумом і до вас прихильний.

Гомоніли довго. Бенєвський улещав — такий наказ отримав від Потоцького, заворожував голосом, ворожбитськими рухами рук. Наводив приклади з історії, казав, як нелегко було і його батьку, й врешті Юрій згодився з ним.

Наступного дня на дворі, де жив гетьман, зійшлася рада. Прийшли майже самі полковники та сотники. Юрій прийшов останнім. Він поклав на землю шапку, а на неї булаву й сказав тихо-тихо, що зрікається гетьманства. Бенєвський тримав довгу промову, вихваляв козаків,

ганьбив москалів і на кінець сказав, що ліпшого, як Юрій Хмельницький, їм гетьмана не знайти, взяв булаву і вручив її Юрію.

— А тепер, — мовив, — ходімо до церкви та подякуємо Богові, що все так скінчилося.

По тому був банкет, схожий на учту. Юрій сидів похнюплений, пониклий. У праве вухо йому щось шепотів чигиринський сотник, але раптом зліва до нього почав гукати білоцерківський полковник. Юрій не чув. Той гукнув раз, вдруге, а тоді з усіх сил:

— Слухай мене, гетьмане, а то я такий, що можу й горло підрізати.

Усі заціпеніли. В усіх головах зблиснула думка: якби полковник гукнув таке до Богдана, той зарубав би його на місці. А Юрій знітився, повів вислими плечима й мовив:

— Мовчи! — І випив келих горілки. Це був перший келих у його житті. — Мовчи, бо й у мене є шабля.

Поволі розкутурхалися. Козаки пили люто. Стояв чад і дим, було душно. Дехто познімав кунтуші й лишився в жупанах. Порозтріпувалися вуса, чуприни. Юрій встав і тихо вийшов.

Назад їхали навпрошки: через Бердичів, Погребище, Звенигород, Шполу. Юрій був вовкодухий, один раз навіть потягнув у віконце карети за чуба гайдука, який реготівся. Їхали полем, удалині манячили хутірці, за ними синів ліс. І синів під копитами верес синіми плесами, а поля не орані, бо лемеші поперековували на шаблі. Сумне це видовисько — неоране поле. Сухі грудомахи землі, бур’ян, по якому пурхають щиглі і посмітюхи. А там і Шпола — відпочинок. З’їхали з пагорба, вгорі курликав журавлиний ключ. Гетьман задивився на нього з віконця карети. І враз машталір тпрукнув на коні. Напереріз зліва летів

верхівець на бурій кобилі. Підлетів, поставив кобилу цапа — й до віконця карети. То був Олелько Чорний.

— Вашмосць, повертайте за мною. Попереду засідка, татари. Я під'їхав до них ззаду, побачив. По всьому краї розсипалась татарва. Усіх женуть у бран.

Справді, татари розлетілися по всьому Правобережжю. То поляки платили їм за союзництво українським ясиром. А далі так само платитимуть козацькі старшини, московські воєводи. Кривавим цвітом зацвіла українська земля. Страшна доба. Не раз вдасться до тієї плати з лиха Юрій Хмельницький.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Килинка тіпала коноплі. М'яла їх на терниці, вибирала велику кострицю, меншу вичісувала гребенем. Вулицею пробігла якась молодиця, хустка зсунулася з її голови, волосся розпатлалося. За нею пробігла друга, за тією — третя. Килинка сполошилася. Куди й чого вони біжать? Немов на пожежу. Але ж диму не видно.

Вийшла на вулицю. Просто на неї бігла Харченчиха, поруч, чіпляючись за її спідницю, дріботіла дівчинка років семи. Харченчиха зупинилася, трималася за груди, які ходили ходуном.

— Тітко Параско, куди ви так біжите? — запитала Килинка.

— Кладинога приїхав до зборні з-під Чуднова. Там, кажуть, набито наших козаків. — І побігла.

Килинка вже чула про побоїсько під Чудновом. Її поривало й собі побігти до зборні, але зупиняв сором: жінки біжать запитати про своїх чоловіків, синів, а вона?.. Вона тільки двічі постояла з Олельком під вербами. Щоправда, коли Олелько від'їжджав, то запитав, чи Килинка

сумуватиме за ним. Не стямилася, як ноги самі понесли до зборні. У дворі — юрмовисько, жінки щільно оточили осавула Кладиногу, кожна запитувала про свого чоловіка. Він щось відказував, та врешті виліз чи на бочку, чи на пеньок і гукнув голосно:

— Молодиці, заспокойтеся, наша сотня не билася під Чудновом. Усі живі, в сутичці з татарами загинули тільки Дереза та Петренко.

— Ой божечки, божечки! — пролунало з натовпу — то голосила Дерезиха.

Кладинога скочив на землю, рішуче розштовхав жінок і пішов до зборні. Він ішов мимо Килинки, суворий, грізний, вона аж відступила на крок. Але коли порівнявся з нею, раптом затримав ходу. Мовив тихо, не дивлячись у її бік:

— Живий Олелько, кланявся тобі. — Останнє Кладинога придумав, але чому б не порадувати дівчину. Вона така гарна, така працьовита. У Килинки серце застрибало горобчиком, і аж сльози набігли на очі. Їй нічого не треба, аби тільки Олелько був живий.

Юрій приїхав у Чигирин, а звідти в Суботів, на батьківський хутір. Ходив по хутору, все тут було знайоме з дитинства, все нагадувало про батька. З оцієї криниці, з оцього жолоба вони напували коней, під оцією повіткою батько вчив його теслярства.

…Про що він думав, молодий хлопець з доброю душею, на якого впала така відповідальність, не випадково прирівнював себе до батька, шукав у нього відповіді, підтримки.

Батько був не тільки відважним вояком, мудрим керманичем полків, а й дбайливим, кукібним господарем. Юрій не міг не зізнатись собі, що просто заздрить батькові. Він умів усе додбати, вмів поводитися з людьми. Тобто поводився так, як лягало йому на серце. Міг на високій

старшинській раді оскаженіти, вихопити шаблю й рубонути по неслухняній руці, вмів присоромити крутим словом, вмів і вмовкнути, втишитися, а ось він, Юрій, торопіє перед власними старшинами, запобігає перед ними, корить себе, а інакше не може.

…Різали курей, патрали рибу — приїхав поважний гість дядько Яким, Яким Сомко — переяславський полковник, батьків шурин. Яків Сомко — ставний, плечистий козак, кругловидий, з рум’янцями на щоках, темно-русий, а брови та вуса чорні — красень-чоловік. Він ходив у походи з Богданом Хмельницьким, зажив доброї слави, був татковим побратимом. А те ще, що дядько Яким — веселий, дотепний, товариський чоловік, він розкутурхав усіх, попліскував Юрія по плечах, хапав за стан не тільки челядниць, а й чужих молодиць, пригощав турецьким тютюном конюхів та пастухів. Увечері вони довго розмовляли в малій вітальні. У кутку мовчки сидів Іванець Брюховецький, довголітній батьків слуга ("подай чоботи", "викреши вогню"), батько йому довіряв, і він був присутнім на найтаємничіших бесідах. Слугував Мартинець, як його називали, і Юрієві, Юрій його виділяв з іншої челяді, купував одяг старшинський, садовив з собою за стіл.

Говорили-таки все про те: що воно буде, що діяти. Юрій розповів про останню раду, про те, що трохи були не обрали на гетьмана Виговського. Сомко похитав головою:

— Дуже він верткий. Хоч і не дурний чоловік. Хотів козацької України окремої, але те нині неможливе: і Москва, і Польща, і турки, і татари не дадуть дихати. Треба триматися когось одного. Але так, щоб він поважав наші закони, наші вольності — триматися за них.

— Найпевніше — триматися царя московського, — прорік він.

Юрій на те не зреагував. Він почав умовляти Сомка прилучитися з своїм полком до нього, адже він є гетьманом обох берегів Дніпра. Сомко похитав головою, погладив половіючі вуса.

— На царя треба покладатися. Віра одна. І цар приступніший, добріший…

— Ну, а як вас шпетив воєвода? — не стримався Юрась. — За те, що холопом і підніжкою не назвались.

Сомко почервонів.

— Ну, у них так прийнято підписуватись: вашої царської милості холоп і підніжка. Й бояри так підписуються. А я підписався власним іменем. Бо й батько твій, і Виговський холопами не писалися.

— А яку угоду нав’язали нам москалі, — знову мовив Юрій.

— Ну… її згодом вдасться перев’язати.

— Чи вдасться…

Запала ніякова мовчанка.

— Я поміняв і писаря Голуховського, — мовив Юрій. — Я правильно зробив? — звернувся до Брюховецького.

— Старого пса не гоже вмішувати в нашу бесіду, — прикро мовив Сомко. Брюховецький підвівся, вийшов, ні слова не мовивши. Вони не помітили, як по-зміїному блиснули його очі. А вночі, коли Сомко спав у кутовій опочивальні, він не знати чого раптом прокинувся — сон у бувалого воїна чутливий, — різко сів на ліжку і встиг вхопити Мартинця за занесену з ножем руку, скрутити його, був бо вельми дужий.

Наступного дня за велінням Сомка Брюховецькому зголили чуприну, провезли на свині через все місто й три дні тримали прикутим до

стовпа. Коли розкували — ранком його не стало. Небавом довідалися, що Мартинець подався на Січ.

Юрію було шкода Брюховецького, той був вірним слугою, був з ним під Чудновом, і в Корсуні, Юрій і почував себе якось безпечніше, коли Мартинець перебував поруч. Він просто не знав, що коли з-під Чуднова посилав Брюховецького з листом до Сомка, Мартинець чимось вельми не сподобався тому й той трохи не вбив його.

Увесь цей час Юрій думав про поляків, про москалів, згадував батька, хотів відгадати, як би чинив батько, й не міг. Пам’ятав, як батько йому перед смертю сказав: "Я присягнув московському цареві і буду вже до кінця йому вірним. А ти — як хочеш". Він хотів ще щось сказати, на щось натякав? Батько починав із Запорожжя, думку запорожців вельми шанував. І захотілося йому поїхати на Січ. Далебі, звідси до неї зовсім близько. Там і Мартинця побачить. І кошового Сірка.

На Січі його зустріли привітно, шанобливо. І Юрко розумів, що найперше те в честь його батька, запорожці завжди вважали Хмеля своїм.

Ходив по Січі, розглядався, дослухався до розмов, він здогадувався, що вони неприхильні до того, що він піддався полякам, але самі вони з делікатності про те йому не казали. Тільки осавул, який його супроводив по Січі, якось мовив: "Поляки — то не нашого Бога люди, з ними ми каші не зваримо". Обідати ходили в козацькі курені, курінний садовив Юрія біля себе, в голові столу, кухар найперше ставив перед ними вагани з вареною рибою. Запорожці тричі на день їли рибу. Курінний вибирав з ваганів найкращого судака або стерлядь і клав перед гетьманом. Він возив його й по Великому Лузі. Юрій побачив, що Великий Луг справді великий — верст на сімдесят чи й більше в довжину й верст двадцять п’ять в ширину. Його творить сітка проток. Протоки, затоки, прогної, річки й зарічки, озера, болота, острови й півострови, а на них дуби, осокори, явори, вільхи, верболози, очерети — ціла зелена держава, тут не в диво було заблукати й досвідченим козакам, турки ж, які іноді на

галерах в погоні за козаками запливали сюди, вже не могли виплутатися, тут їх і громили, й топили запорожці.

А на островах, на луках, в хащах гибіль всілякого птаства, звіра: он, порохкуючи й повискуючи, поспішає в кущі, підганяючи смугастих поросят, дика свиня, а вепр не втікає, нахилив величезну голову, наставив ікла проти човна, поблискує злими очицями. Юрій невільно потягнувся до рушниці, але осавул зупинив його:

— І картеч не візьме. Вона від лоба ковзає, наче від броні. Хіба що попадеш у вухо. Але це важко.

Вибухнув табун пеліканів, баклани шугали у воду, як чорні блискавиці, качки майже не втікали з плес, запливали в чаполоть.

— А ось тут ми притоплюємо думбаси і стерни, — розповідав осавул, погладжуючи руді вуса. — На яких через море ходимо. І гармати в кущах на березі ховаємо.

Ночував Юрій у хаті багатого козака, яка стояла за Крим-Базаром, деякі багаті козаки мали свої хати, які здебільшого стояли порожні. Він зустрів на Січі Брюховецького й забрав до себе. Мартинець засяг у запорожців ласки. По тому Юрій хотів ще побувати в запорозькій паланці, поїхав у Самарську. З ним поїхали осавул і Брюховецький.

Їхали понад Дніпром, понад порогами. Юрій зупинив коня над першим, Козацьким, порогом. Дивився, як вода пришвидшувала біг, вигиналася над великим каменем, наче Бемське пекло, як по ній пливла зірвана десь лілія. Біло-біла велика квітка, ще жива, але зараз її обітре на всіх каменях, на всіх лавах і виплюне пожованою з пекла. Це навіяло невеселі думки.

А тоді по воді пішов пліт, плотарі на ньому стояли голі з тичинами в руках, повертали важкі кормиги, попереду лоцман з бородою, як ліс, він

тримав над головою стиснену в кулак руку, слів за ревом води не розібрати, він кермував нахилом руки. Ось пором звівся вгору, враз шугонув і потонув у піні, здавалося, вже навіки, виринув, полетів униз.

— Плотарі голі, — пояснив осавул, — якщо розіб’є пліт — може, хтось врятується. Колоди тоді стають стійма, б’ють людей. Попід тим берегом їх плаває багато до самого льоду — доступитися туди зась, а по льоду витягають потопельників.

Стало моторошно, й гордість пойняла за цих людей.

Юрій зупинився в Самарському Пустинно-Миколаївському монастирі, який стояв на березі річки Самари. При монастирі — козацький шпиталь, сам монастир огороджений високим частоколом з дубових обаполів, з-за якого можна відбити й татарський бамбул. З монастиря поїхали берегом Самари вгору, вона тут тече майже паралельно Дніпру. Самара тече в широкій неглибокій долині, понад нею могили й могили без кінця, скільки їх, які народи тут ходили, випасали свої отари, їздили гарбами з камінними, схожими на жорнові камені, колесами, котрі скрипіли на весь степ, перекликаючись із журавлями вгорі. А кругом степ, степ — не охопити оком. Він тільки-тільки прокидався. Лисячими хребтами вигиналися під вітром торішні трави, посохлі, бронзові — нежар, але поміж них то там, то там жовтими хусточками пробивалися тюльпани (коли перебрідали через таке плесо, копита в коней ставали жовті), в глибших, мокрих долинках синіли півники, величезний, випитий пташками будяк шелестів сухими пелюстками, татарський шабельник пробивався понад водою. З трави інколи лунав свист. Маленький, білий, ніби облитий сметаною, козачок із супроводу сказав:

— Жовтобрюхи. — Й розповів, що їх тут багато й що ці змії-полози великі — аршинів по п’ять, по шість, а то й більше, і дуже злі та небезпечні: їде козак степом, а полоз побачить і женеться, а тоді скрутиться кільцем і стрибне, й повалить вершника з конем.

— Бридня, — мовив осавул, набиваючи люльку. — Вигадки. Козаки, як косять траву, часто перетинають їх косами. І рубають шаблями. Ото правда: буває, порубають його на шматки, а ті шматки довго ворушаться, звиваються, стрибають.

Проїхали ще трохи, й раптом хтось із козаків закричав: "Татари!" Справді, на них зоддалік летіла жива хмара. Й тут осавул приклав руку до чола, сказав: "Тарпани".

Справді, хмарка наблизилась, і вже було видно розкошлані гриви та кінські храпи. Дикі коні зупинилися враз, вперлися передніми копитами в землю, повитріщали очі. А тоді заіржали й гайнули назад у степ.

Під’їхали до риболовецького стану. Козаки-рибарі саме тягнули мачулу — велику, прокатранену в дьогті сітку, тягли важко, виволокли на берег захекані. Сітка була повнісінька риби, й риба все велика, меншу двадцяти дюймів козаки вкидали назад у річку, риба вистрибувала з сітки й стрибала по берегу, величезні, двоаршинні щуки зіпали зубастими пащами, намагаючись дострибати до води. Рибалки били їх по голові довбнями.

— От до такої не підходь, — осавул показав на велетенську зелену, з якимись наростами на голові щуку, — хапоне — матимеш халепу.

Тут же на березі лежали "столи" — розщеплені вздовж навпіл великі дуби, на них рибалки розробляли рибу: розпускали, вибирали ікру, робили кав’яр. Ікру, кав’яр продавали в Україні, Московії, Польщі і далі — в Європі, вона давала січовикам основний прибуток. Особливо цінувалася запорозька в’ялена щука, вона вважалася залассям. Величезний, пудів на п’ятнадцять-двадцять сом ворушив вусами, дивився на людей великими, здавалось, осмисленими очима. Від того було трохи моторошно.

Пройшли в лісок, на галявину, до стану. За тією галявиною була інша, на ній стояла напівземлянка-хижа. Там жив козак-сидень, гніздюк. Він випасає воли, овечки, весною скуповує малі телята, за літо на ситих травах вони стають бичками. Пізно восени він жене їх на продаж на ярмарок у Полтаву, Миргород чи й далі. Має добрі гроші. Одначе тяжке й небезпечне це його сидіння, поруч татарських кошів, хоч він і сплачує їм, і має од коша ярлик, але скільки свавільних розбійних ординців гасає степами, та вистачає й своїх зарізяк, втеклих з України або Польщі, та й втеклих з війська москалів, а страшні зимові стужі, а вовчі зграї... Від нужі ж зовсім спасу немає. Витримає сидень два-три роки, блукаючи за отарою з ґирлиґою і двома-трьома злющими псами-куртами й тоді подається з грошима кудись подалі від цих лихих місць, купує ґрунт, ставить хату.

Потрійна, зварена у великому казані юшка дуже смачна, та ще до неї козаки з Січі прихопили барильце з оковитою. А степ підспівував, а степ глухо гудів, і густо тягли у високості пташині зграї, поспішали до своїх гнізд.

...Юрій вернувся на Січ. Його щедро частували, але горілка йому не смакувала, друзів він не набув. Після довгих розмов з кошовим, суддею, писарем, осавулом зрозумів, що запорожці його не підтримають, вони тримали руку Москви, а він був гетьманом від Польщі.

І та й та сторона наводили свої резони — їх наводять українці і понині, й кожному його резони здаються ваговитішими, кращими.

Юрій нічого не здобув собі на Січі. Але, вернувшись додому, відчув себе умудренішим і засів за читання творів, які пропустив в Академії: за Епікура, Юлія Цезаря, Цицерона, Плінія Старшого та й за своїх — Зизанія, Транквіліона Ставровецького, Смотрицького, Лазаря Барановича, шукав істину й намагався проглянути в шляхи, по яких людина приходить до неї. Якось до нього зайшов митрополит Йосип Тукальський, який мусив утікати з Києва, бо Москва мостила свого

митрополита, з Тукальським Хмельницький вельми здружився. Побачивши в руках Юрія томик філософії Бекіна, сказав:

— Що ти шукаєш у цих книжках?

— Дорогу, яка може привести до істини. Нашу дорогу.

Тукальський спохмурнів.

— Немає в нас такої істини, а отже, й дороги. У кожного — своя. У Суховія — своя, в Тетері — своя. У Сомка — також, хоч у нього з Золотаренком дороги сходяться, а отже, не полагодять. Обоє на Москву дивляться. І туди ж пишуть один на одного. А Ніжинський протопіп Филимон — то на того, то на того. Сомко вдатніший, але проштрафився перед Москвою, не підписався холопом і підножкою. А там такого не прощають. Там — усі раби, ще й пишаються цим. А ми вже звикли хилитися.

— То що, отче, в світі немає правди?

— Немає.

— А як же дивиться на те Бог?

— А так, як і всі.

— Ви що, отче, не вірите в Господа?

— Я вірю, але це не заважає мені мати свій розум.

— Це вже філософія.

— А хіба вона — зло? Церква не одгороджується од Аристотеля. Платонова філософія од Бога, а от християнська церква її не прийняла. А прийняла Аристотеля.

Юрій погладив вуса.

— Хоч Аристотель і був безбожник.

— Так. Тоді ще не знали Ісуса. Аристотель казав, що світ — це боротьба двох начал, двох первенів. І що вони досконаліші, то запекліша боротьба.

— Виходить, розум — зло.

— Не зовсім. Але він часом буває хитрим і крутить нами. Бджоли, мурахи не мають розуму й живуть у досконалості.

— А що ж то таке досконалість?

— Боже провістя, Боже натхнення. Він один раз поставив людей на правильну стезю, але вони з неї зійшли.

— А чого ж він не поставив на неї нас?

— Ну, ви вже, ваша милість, розпочинаєте справжній диспут. Давайте краще поговоримо про грішні мирські діла.

— Зачекайте, то куди йде людина? До досконалості?

— Здавалось, мала б іти. Але не йде. Вона захланна й жорстока. Не добро править світом, а меч і вогонь. Надто в нашім краї.

— То що, відкинути меча?

— Для нас це було б ще гірше. Нам треба міцного меча і кріпкої руки. І розуму до них. Бо ми ніколи не керуємось розумом. І не знаю, чи колись керуватимемось ним, чи й далі в нас правитимуть пустоголові себелюбні мужі.

Юрій не знав, що йому думати: кпить з нього Тукальський, гартує на подальше чи просто констатує факт.

РОЗДІЛ П’ЯТИЙ

Гетьман їхав містом у легкій колясці. Проїжджаючи повз двір Крутьків, витягнув шию — чи не видно Прісі. Не видно. Думав про те, що дома знову на нього чекає самотність, спомини про батька. Думав про нього невідступно. Батько тяжів над усім його життям. Найперше — над урядуванням і просто над життям. Поки був живий батько, все було на місці, все було до ладу, ніщо Юрася не турбувало. Батько все визначить і все розсудить. Суворий, він любив його. Це Юрій знав, це відчував. Він повсякчас натикався на все, що нагадувало про батька. Надто вдома. Інколи навіть вчувалися батькові кроки.

— Зупини! — раптово наказав машталіру.

Вийшов з коляски й зайшов до корчми. І це знову йшло од батька: він іноді, хоч і не часто, заходив до корчми, пив з простими козаками. І козакам подобалося це, вони любили його. Батько Богдан пив і не впивався. І сідав у гурт з козаками й навіть посполитими, й співав з ними: "Ой беруть дуку за чуб, за руку, третій в спину б’є…" Хоч сам — найбільший дука. Шляхтич. І шляхтичі оточували його: Виговський, Мрозовицький-Морозенко, Іван Богун. А Кривоноса не любив, і той платив тим же.

У корчмі було людно. За довгим столом гуляв поставець, там сиділо з десяток козаків, на самому краю примостився сліпий кобзар, біля його ніг спав хлопчик-поводир. Натомилося хлоп’я, та й як не натомитись,

коли міряли ногами Україну з краю в край, кобзар рідко коли затримувався на одному місці, а ночували вони де доведеться. Ото ідуть вони безкінечним, порожнім степом, жайвір у небі заливається, сонце палить їм голови, ковила чеше ноги, дикі тарпани промчать, як татарський бамбул, ідуть, а до людського житла ще далеко, ось і споночіло, зійшов блідий, наче з перепою, місяць, зорі трусяться навколо нього, підморгують комусь на землі, тільки не їм, перепел кричить споночіло, а то й вовк завиє в бур’яні. Якось вони присіли відпочити, й троє вовків підійшли до них. Сіли на хвости, світять голодними очима й потроху підсовуються до них. Поводир Савка заціпенів. А кобзар мав і на вовків управу, швиденько нарвав довкола себе сухої трави, вийняв кресало, викресав вогню й, сліпий, якось підпалив траву. Ще й ударив по струнах. Вовки метнулися геть.

— Втекли, втекли! — закричав Савка.

— І втечуть. Від мене втечуть.

А прийде кобзар у село, сяде десь під тином, візьме до рук бандуру, й затихнуть у кущах солов’ї, жайвори в небі, дівчата на колодках. І слухають пісню, й голублять сиротину-хлоп’я, й не одна зронить сльозу.

Савка почувався за Трохимом, кобзарем, як за муром. Старий сам не поїсть, а останнього окрайця оддасть Савці, і вкриє його полою свити, й погладить по вигорілому волоссячку. Тепер воно спало в теплі й добрі.

Корчмар, вирлоокий, з цапиною борідкою, хотів повести гетьмана до окремого ванькирчику, але гетьман сів за столик, який корчмар поспішливо витер фартухом.

— Є пиво добре, є токай, — нахилившись, зашепотів він.

— Пива, — мовив Юрій.

Корчмар зник за дверима й за мить повернувся:

— Зараз Юлька принесе, з льоху, холодного.

Юрій намагався триматися розкуто, а все ж почувався мулько. Корчмар підійшов до кобзаря, щось йому говорив, підштовхував під лікоть, показував на двері. Юрій зрозумів, що той хоче спровадити кобзаря надвір.

— Нехай сидить, — сказав голосно. — Принеси йому пива. За мій рахунок.

Трохим повернув до нього сліпаки. Хтось щось прошепотів йому на вухо.

— Дякую, вашмосць, — сказав кобзар, але не запобігливо, а з гідністю, хоч і ґречно.

Литкаста, стегнаста Юлька принесла пиво. Юрій глянув на червоні литки, і йому стало млосно. Хіть уже давно змагає його, але не доводилось йому скуштувати жіночої принади. То в колегії, то вдома, то тепер завжди на людях. Та й не знав, як до тих жінок підійти. За столом підвівся опецькуватий козак з рудими вусами — з кухлем у руках, очевидно, він хотів підсісти до гетьмана, але його потягнули за полу — це нечемно, — й він знову сів. Юрій помітив те.

— Кобзарю, йди за мій стіл. Приведіть його.

— Я сам.

Він прийшов, сів поруч, не розхлюпавши пиво з кухля, якого тримав у руці.

— Звідки йдеш, кобзарю? — запитав Хмельницький.

— Здалеку, зі Стародуба.

— Й де бував?

— Багато де. І в Чернігові, і в Ніжині, і в Переяславі.

— Й що там?

Терешко пожував губами.

— А що саме цікавить пана гетьмана? Як люди живуть? Живуть, як і жили. Тільки день од дня гірше. Ти ж гетьман обох берегів, під Польщею, хоч не хоч, — кобзар говорив грамотно. — Ну, а чимало полків на тому березі визнають владу Москви. Ніжинці, чернігівці, переяславці.

— А ти яку владу визнаєш?

— Тільки Божу.

— Якби я міг так, — тихо мовив гетьман. — Розкажи мені, що люди кажуть.

Терешко хотів підвестися.

— Зараз я візьму бандуру.

— Не треба на бандурі. То правда чужа. Ти ходиш, ти чуєш, і боятися тобі нема чого.

— У піснях правда людська. Здебільшого гірка, а моя яка правда? Світ широкий, а жити в ньому тяжко. Надто нашому люду. Піввіку ляхи з нас кров пили, а тепер і москалі питимуть.

— Думаєш, питимуть?

— А інакше навіщо ми їм. Ніхто чужий нам добра не хоче. Я знаю, я чув, ти також прихилився з неволі. Ти такий же невільний, як і інші. А світ жорстокий, суєтний і ненатлий. І прожити в ньому важко.

Гетьман похилився над столом:

— Се правда.

І враз підвів голову.

— Де очі втратив?

Кобзар відпив пива.

— Я, гетьмане, теж корисливий, захланний. Коли буває важко добути шмат хліба, надто для нього, для Савки, а хочеться м’якішого, та ще й з чимось смачним, я бабусям і жінкам розказую, що це я їх втратив у турецькій неволі. А вам скажу правду: співав я на хорах у церкві, задрімав — усю ніч сіно возив, — похилився, а регент помітив, турнув мене, і впав я на свічника. А голос у мене є. Я таки вам заграю на бандурі.

Подали бандуру, й кобзар розпочав пісню. Пісню стару, про старе й вічне цього краю горе:

Ой на горі вогонь горить.

Під горою козак лежить.

Накрив личко китайкою —

Заслугою козацькою.

А в головах ворон кряче,

А в ніженьках коник плаче...

Голос у кобзаря був чистий, жебонів, як струмок між лозами.

По тому заспівав:

Никли трави жалощами, гнулось дерево з туги:

Дознавали наші предки тяжкої наруги.

Кого били — потопили в глибокій Посаві,

А кого судом судили в далекій Варшаві.

Осудили недобитків на великі муки.

Пісня теж про колишнє, але вже й нове. У пісні Юрій відчув натяк на щось недобре, може, й на себе. Через те сказав сердито:

— А ти щось нове заспівай.

І кобзар тихо вдарив по струнах:

По цім боці із ляхами

Гетьман волю носить,

А по той бік од москалів

Вже люд наш голосить.

Відтак струснув головою. І вдарив веселої — він не боявся гетьмана, не боявся нікого, але не хотів лишати по собі тільки лихої пам’яті: "Як засядем, браття, коло чари" — й козаки підхопили, гримнули дружно, голосно, аж затрусилася стеля.

Юрій підвівся:

— Налий усім по кварті, а йому, — показав пальцем на сонного хлопця-поводиря, — коржиків медових і поїсти чогось.

Удома чекав управитель, складав звіт, неначе читав по папірцеві: скільки волів погнано на продаж у Гданськ, почім продано поташ, дьоготь, які ціни на пшеницю та жито, — Юрій морщився, дожидався, щоб той швидше закінчив, і тут же покартав себе: батько було все брав до відома, в усе вникав. А йому всі справи були осоружні.

Вийшов у двір. Лихі думки смоктали серце. Раптом почув веселий голос. То Олелько на рундуку комори правив теревені:

— Отож на Пилипівку дівчата готували страви. І тут до хати зайшло п’ятеро козаків — запорожці. Вийняли карти, почали грати. Купка срібла на столі. А дівчина Векла взяла віника — замести хату. Шасть віником під стіл — а там висять п’ять довженних хвостів з китицями. Нечисті у них у гостях, грають у карти. Спершу злякалася. А тоді під стіл, і всі хвости позв’язувала докупи. І — до нас у садок. Там отаке й таке… Ми — за шаблі і в хату. Чорти звинулись, але, пов’язані, повалились на купу. А ми тоді їх шаблями. А то ще було…

Юрій усміхнувся. Добре тому Олелькові, легкий чоловік, веселий і кабешний, скрізь йому ведеться.

Пройшов до шафарні. Батько шафарював горілку кількох видів, сам умів випити. Обдивлявся вмуровані бочки, рури, руриці, корита для солоду, барила й барильця для горілки. І радів, що йому не кортить її пити. Але людина не знає своїх прийдешніх стежок.

Наступного дня поїхав на полювання по Тясмину під Медведівку. Два єгері сиділи на веслах, а він із рушницями — на сіні, посеред човна. Олелько йшов берегом — виполохував під постріли з очерету дичину.

Невільно замилувався: Тясмин осінній дуже гарний, він знав його одмалку, з хлопцями бігали дерти качині та чаїні яйця, ловити раки: Тясмин широкий і бистрий, увесь у заплавах, зарічках, озерах і болітцях, у яких стіною стоїть очерет і ситняг, і весь рік з тих зарічків тече вода в річку, поїть її, і чиста вона, як сльоза, видно — як попливла під латаття черепаха, як зграйка окунців тремтить біля корча; але щастя мисливського не було: стрілив по табуну крижнів і промазав, сховав сороміцьку усмішку в вуса, а тоді таки збив чиря, вийшов з човна й пішов вологим лугом, де вже була скошена й отава, там було гибіль бекасів, але вони такі верткі, що тільки одного вцілив, а вертаючись до човна, набачив лисуху й вполював її — оце всі трофеї. А Олелько руками впіймав крижня-підранка, непомітно для єгерів причепив Юрію до ягдташа.

Пливли по Тясмину, а вгорі кружляли чотири орли, ширяли, перекидалися через голови, й було видно широкі білі плями внизу на крилах, вони залітали зі степу — полювали за курми в селі.

На нього чекало сонмище справ, і чекав посланець від воєводи Протасьєва. Посланець — лисуватий, з лисячою мордою і лисячими манерами чоловічок — посланець чи вивідник, скорше останнє, він

говорив, говорив, розпитував про те й про інше і весь час навертав розмову на чуднівські статті.

— Ви ж прийняли їх з неволі, під насиллям, і які ж вони погані…

— А хіба переяславські ліпші і ми прийняли їх з добра?! — не витримав гетьман.

— Але ж там по вас стріляли.

— Так, а в Переяславі тільки направляли бердиші в груди. І чуднівські статті кращі.

— Ну, ми ж свої, — мів хвостом лис. — Ми можемо чимось поступитися, щось підправити.

— Так послали ж ми по тому посольство, щоб обгризти хоч деякі статті, й отримали дулю.

— Що таке дуля?

— Кукиш.

— А тепер можна буде обговорити їх пильніше. Воєвода казав, що над тим міркують.

Посланець від’їхав, а Хмельницький зачинився в світлиці й ходив з кутка в куток і думав до розлому в голові. Він вже багато знав, багато чого розумів, насамперед одне, що кришиться, розламується Україна. А розламана вона ніколи не визволиться. Тільки в єдності може бути сила, тільки так вона може повергти ту чи ту силу.

І сів писати листи — один у Москву, другий у Варшаву. Писав сам — так робив Виговський. А сам думав про те, що проти сили є один засіб: хитрий розум. До царя писав — вимагав секурсу — гарантій, твердих гарантій на козацькі вольності, на козацьку свободу. До короля писав — просив, заклинав не пускати шляхту в колишні, одібрані революцією маєтки, вони не ваші, вони споконвіку руські, з того знову будуть великі рокоші, великі бурди — себто повстання й бійки.

Але король не мав сили зупинити розшалілу захланну шляхту. Вона правила в сенаті, вона правила у війську. І пани зі збройними загонами поверталися в свої колишні маєтки, забирали в людей хліб, худобу — нібито в рахунок втраченого, завдавали кар за минуле, від квестій скрізь гинули посполиті. І вони повставали поза волею гетьмана, спалахували окремими кострищами, які часом розгорялися широко, гетьман не в силі був їх пригасити й не в силі об’єднати в нову Хмельниччину.

Нестор їхав женитись. Точніше, ще тільки свататись до дочки черкаського полковника. Протекцію йому склав сам гетьман. Там уже все приготовано, там ждуть — свати поїхали підводою раніше, — полковник не оддав би дочку за безрідного Нестора, але дочка — одиначка, на кого він покине багате господарство. Хто в таку пору стане в оборону двору. Нестору не зовсім згубилася з думки Пріся, але йому не пораяли засилати до неї сватів, її мати сказала: Пріся ще молода, нехай погуляє рік-другий. У матері на мислі був інший жених. Нестор пережив мовчки. Такий був.

Нестор доїхав до Мошнів, там його накрив присмерк. Уже недалеко до Черкас, але далі дорога тягнеться попід такими горами-кручами, поміж яругами, зарослими лісами, хащами, що поміж ними й вуж не пролізе, зате пролазять розбійники-прибиші, й нікому немає від них рятунку. Нестор вирішив заночувати у Мошнах. Розглянувся та нагледів гарну хату під ґонтом і попросився на ніч. Хата виявилася мошнянського сотника, й той пустив його на ночівлю. Насипав Несторовій кобилі вівса, а самого запросив до хати. Господарі вже повечеряли, але чарку Несторової горілки пінної — сотник випив. Нестору подавала вечерю

сотникова дочка Настя, як ставила на стіл миску з борщем, заглянула Несторові в вічі й в ту ж мить пропала. Голубі, такі чисті очі, що в них не видно дна. І Нестор заглянув Насті в очі й пропав теж, полетів, полетів без зупину — й не поїхав далі. Нестор одружився на сотниківні. Сотник не хотів видавати її за Нестора, але Настя сказала тихо, але так, що не повірити було не можна: не оддасте — повішусь. І сотник мусив погодитись. А танцював на весіллі Нестор — хоч на власному весіллі танцювати закон не велить, — що хата ходила ходором, полумиски на полиці танцювали й квітки в горщиках ходили навприсядки по підвіконню. І сам сотник, хоч мав сивий вус, позбивав закаблуки на козлових чоботях.

Вельможне панство зібралося на бенкет з приводу походу на хлопів, на бидло. Сюди, в Залізне, з’їхалися околишні пани й чимало війська. Походжали сап’янцями, вишитими сріблом, по підлозі червоної зали, в якій стіни були забрані заморським, тропічним деревом, а печі-каміни з кахлів, помальованих червоними квітами, йшли до бенкетної зали, в якій стіни з італійського, катарського мармуру й двері оббиті позолотою, а ручки в них срібні, а над головами позолочені підсвічники. На довгому столі, покритому шльонськими скатертями, на середині стола велетенський печений вепр з кришталевими очима, й печені індики, гуси, качки догори лапами. Пили з дорогих кришталевих чар, закусювали на сріблі. На чільному місті луцький підчаший Обертинський підняв келих:

— Я п’ю за перемогу нашого славетного війська, — віват!

— Віват, віват! — загукала шляхта.

На бенкеті був і Виговський. Він сидів осторонь, похмуро дивився в свій келих. Він був тут чужий (хоч видавав за їхнього). Їхній похід він осуджував. Сидів мовчки. Виговський — сибарит, охочий погуляти в товаристві, розважитись. Але тільки в доброму товаристві. Вдома він дбайливий батько, добрий сім’янин. А це товариство йому чуже. Почував власну двоїстість, яку сприймав як нещастя.

Дзвеніли келихи, гойдалося в них золотисте токайське вино, й густе, червонясте іспанське, й світле рейнське. Панянки й панни сиділи на іншому кінці столу, з-під столу виглядали тільки носики їхніх посріблених черевичків. Посередині сиділа пані Липська, бліда, зі стисненими губами, зі зміїними очима. До неї зверталися шанобливо, навіть з деяким страхом. Її дід був Липа, православний міщанин, а вже батько став Липським і досяг високого чину каштеляна, засідав у сенаті у Варшаві й загинув у битві під Батогом. Загинув уже католиком, і пані Софія Липська була запекла католичка, жорстока й зла, помщалася за батька на власних хлопах, немало їх було засічено на конюшні батогами, немало згноєно в темних льохах-ямах.

Вино лилося щедро, і вже в багатьох заплiталися язики, і вже двоє чи троє лежали під столами, і трьох чи чотирьох винесли челядники до кімнати-опочивальні. На крісло вискочив молодий гусар, з Сангушків, вино з його келиха плеснуло на підлогу, але він не зважав і вигукнув:

— Панове, я пропоную не брати в похід шаблі, ми те бидло заженемо батогами.

— Віват! Віват! — гукало п’яно панство. — Батогами!

Старий полковник Воронич, білий як лунь, з білими вусами, похитав головою:

— Яка легковажність. Як швидко забули Хмеля, як швидко забули ґулі, набиті під Жовтими Водами, під Пилявцями, під Зборовим. Гай-гай.

Увійшов капітан, щось прошепотів на вухо Обертинському. Той підвівся.

— Панове, хлопське військо вже за чотири милі від нас.

— Ганнібал під брамою, — проказав Воронич, — а вони в нахвалки граються.

Виговський подивився зацікавлено. Вранці він від'їхав пріч.

Вирушали рано: йшли гусари, йшли улани, йшли піші жолдаки й ополченці. Аргамаки-арабаші пританцьовували, іржали (застояні), кусали вудила, сяяла сріблом зброя на них, барвисті шлейфи й бунди звисали з кірас і наплічників, леопардові й рисячі шкури виглядали з-під сідел, золоті герби, і бляхи, й нагрудники сяяли на грудях вояків, чаплині пера погойдувалися на кірасах, орлині крила стриміли за спинами в гусар, панії і панянки кидали з балконів і хідників букетики ранніх пролісків і рожі з оранжерей, деякі вояки нахилялися з коней до паній на хідниках, і ті чіпляли їм на кунтуші, на кіраси букетики квітів.

Виїхали за браму. Процесія розтягнулася на півмилі — кожен із шляхтичів мав кілька возів, а у возах одяг, посуд, припаси: ось стануть на ночівлю, челядь напне намети, й підуть од намета до намета на частування: треба мати гідність, треба прийняти кожного по честі.

Але наметів не довелось напинати. Ворога зустріли незабаром. Вийшли на широке-широке поле — пастівник, в ліву руку вставав сосновий бір — старий, густий, темний, а в праву на відстані манячив березняк, посеред пастівника горбатилися дві могили, а далі, майже на овиді — село. Минули могили, стали — під селом чорніли бурти землі, насипані хлопами, — їхня оборона. Стояла рання весна. Травичка ледь пробивалася, поміж нею де-не-де на горбках, на осонні жовтіли кульбабки. Поле було вологе, подекуди біліли калюжі. Перед буртами землі верталося на конях з десяток верхівців — мабуть, то були дозорці. На горб вимчало з півтора десятка молодих шляхтичів, під ними басували коні, дзвеніли вудила й остроги. Вони вимахували шаблями, гукали:

— Бидло, хами, виходьте на герці! Що, боїтеся? Ось вам! — і робили непристойні жести.

Сангушко з’їхав з горба й поїхав на білому коні до земляних буртів. І раптом від ворожого гурту відділилась постать на гнідому коні й поїхала йому назустріч. Шляхтичі з подиву вирячили очі: повстанець був із шаблею, але голий до пояса. Обидва вершники погнали коні вчвал. Кресонули шаблі, розлетілись, завернули коні, тепер билися на місці. Мелькали шаблі, іржали коні, гризли один одного. І враз голий до пояса повстанець похитнувся, упав на гриву, а далі коневі до ніг.

— Віват! Віват! — гукала шляхта.

Білий кінь якусь мить стояв непорушно. А далі повернувся й пішов до кінної лави. Він ступав неквапно, повільно. Підійшов до лави й став. І так само повільно похилився в сідлі вершник і впав на землю. Кинулися до нього — він був мертвий. Гостряк шаблі проткнув йому горло. Шляхтичі похнюпилися. До них під’їхав капітан.

— Чого похилили голови, — мовив. — Це наша перша перемога. Наш вершник вернувся до нас у сідлі, а той валяється в багнюці. — На ворога! Вперед!

Заграли сурми. Кінна лава кинулася на повстанський табір. Але там були готові до цього. Гримнули гармати, гупнули самопали, швидко загавкали ожиги, у кожній з яких до двадцяти трубочок-дул. Коні падали на землю, вершники летіли через голови коней, а вал плював і плював вогнем. Повстанці стояли в три лави: перша стріляла, третя заряджала, друга передавала заряджені рушниці. Ляхи намагалися перебратися через невисокий вал, коні басували у вологій землі, тепер оборонці скидали вершників списами. А там задні напирали, утворилась товкотнеча, військо знемагало. Страшна це битва: шабельна, списова, бердишова, ще оддалік видно обличчя в лавах, а тоді вони мелькають роз’ятрені, чіткі, закривавлені, й бий дужо, й дивися, щоб тебе не

потяли збоку. Панцирі вгиналися під довбнями, шишаки-шоломи тріскалися. І тоді з темного бору вилетіла повстанська кіннота. Деякі вершники мчали охляп, на неосідланих конях. І вдарили збоку, в фланг. І вчинився погром.

Поляки почали втікати, спершу задні, за ними інші, а тоді і всі. Вони чвалали полем, а за ними позривалися й кинулися навтьоки вози, вони перекидалися, золоті й срібні кубки розсипалися по полю, флакони, пудрениці, дзеркальця, пір’я, кришталь тріщав під копитами коней, погоничі шмагали їх батогами, і весь цей гармидер котився на захід. І все ж у поляків були кращі коні, й хоч їхні копита вгрузали у вологий ґрунт пастівника, вони бігли швидше. Втікали без передиху й добігли до міста, вскакували в браму, мокрі, захвойдані, деякі забризкані кров’ю, а більше багнюкою, бо гнали навпростець, не минаючи калюж і болітець. У місті стояв крик, плач, сполоханий гомін, злякано гуділи дзвони. А далі вже поляки стали до оборони. Повстанці лізли на невисокі стіни, по них стріляли з гармат, з мушкетів, лили на голови киплячу смолу та окріп, а вони дерлися й дерлися. Відтак гримнув потужний вибух, то повстанці розбили мур, у повітря злетів добрий шмат стіни, у пролом кинулися козаки та посполиті, деякі озброєні вилами та косами, розбігалися по місту.

Край не вспокоювався, край не впокорювався.

…Липська чула віддалений гул бою, а тоді просто під її вікнами тріснув один постріл, другий, відтак затупотіли в коридорі важкі кроки, й до опочивальні увірвався гурт розжоханих вояків. Попереду йшов чоловік у куцому кожушку, без шапки, з розтріпаною чорною чуприною. Липська забилася в дальній куток великого, ще подружнього, ліжка, потягла на себе лебедину ковдру. Чоловік ступив два кроки вперед і шарпнув на себе ковдру.

— Що, сучко, зустрілися. Це ти закатувала на конюшні батогами мого батька, ти віддала на втіху й глум п’яним жовнірам мою сестру. Ти таврувала печаттю людей. А я, бачиш, утік.

Софія Липська дивилася осклянілими від жаху очима.

— Рубай її, сотнику, — хрипко мовив хтось з повстанців.

Рука з шаблею ледь підвелася й опустилася.

— Ні, цього їй замало. Нехай спізнає те, що робила іншим. Візьміть її, однесіть на конюшню, випоріть лозою, а тоді поставте на лобі й на дупі по штемпелю.

Липська штемпелювала людей розжареним штемпелем з літерою "р" — раб.

— Може, сотнику, нам на забаву.

— На конюшню. Тільки те, що я сказав.

— Ой ні, ні! — лементувала Липська.

Сотник повернувся й мовчки вийшов з опочивальні.

Повстанська ребелія не впускала ляхів до своїх міст і сіл. Сенат, король слали листи Юрію. Юрій мовчав.

Ледь блимала свічка у малій вітальні. Ледь жевріла думка в гетьмановій голові. Щойно прочитав з Салюстія, що боги благословляють на праве діло. На яке діло, він знав. Але на благословення не сподівався. Й не знаходив розради в мудрих книжках, в того ж Бекона, який пророк торжество розуму. Де те торжество? Дика жага, звірячі хіть і лютість володіють людиною, й не може вона помислити, зупинити себе. От, ще не перегорів на попіл Хмелів жар, який роздмухав він, а польська шляхта пре в колишні маєтки, хоч бачить, що люди не хочуть того, що вони вже ковтнули волі, що вони

вже не змиряться з неволею. І ніхто не може розважити, ніхто не хоче миру та злагоди. На самому початку свого гетьманування Юрій був оголосив нейтралітет, але на те ніхто не зважив. Почали тиснути й Москва, і Польща. Юрій довго роздумував і побачив, що втримати нейтралітет просто неможливо, треба хилитись до когось, і розважив, що Польща слабка, знекровлена, може зовсім впасти, отож і відповів на московські звабливі листи. Відповів обережно.

І не було в нього доброго порадника, таким мав бути Виговський, і вдавав такого, але король зробив його сенатором і воєводою київським, і тепер покладатись на нього було не можна. Був і давній зичливець, покровитель, батьків побратим, герой війни 1654 року в Білорусії, ніжинський полковник, названий Золотаревським, введений в шляхетське звання, він відмовився від того, знову назвався Золотаренком і присягнув Москві, тепер Юрій не міг знайти з ним спільної мови. І Сомко був московської сторони, Юрій написав до переяславців зазивного листа, щоб не слухали Сомка й прогнали московське військо.

Були й добрі вісті: полки прилуцький, миргородський і полтавський зреклися присяги московської й присягли Юрію.

Ще був Богун. Прямий, сміливий до жаскості, не схильний до всіляких крутійств. Вислухавши Юрія, сказав:

— Гетьмане, справа наша мало побідна. І ніхто не заплаче по нас. А іншого — немає. Тільки шабля в козачій руці. Битися до решти. Знаємо ми й Солоницю, і Шумейка, і Берестечко. Але на тому наша справа не кінчається. Вона — довічна. Допоки наші нащадки не визволяться. А приклад їм мусимо показувати ми. Зневаживши власні життя, зневаживши тяготи. Тільки це треба тримати в голові. А не якісь інші, бодай і хитрі розмисли.

До Чигирина зібралися на треті роковини смерті Богдана Хмельницького — то більше, два попередні роки не відмічали — війна, вибори — його родичі: дочка Олена зі своїм чоловіком — генеральним писарем Павлом Тетерею, дочка Степанида з чоловіком Іваном Нечаєм, що тримав себе в запустінні, вже підстаркуватий, підтоптаний, любив поїсти доброї юшки, запити її грушевим узваром і полежати після того, але полежати з мрією про гетьманську булаву, зате Тетеря з довгими чорними чепурними вусами, чепурним ротом, чорними бровами — величався перед усіма, в червоних сап’янцях, в адамашках, карабелею — великою коштовною шаблею, в гостроверхій шапці з діамантами і перами. І приїхала Варвара, Богданова сестра, Юрійова тітка — ігуменя Київського дівочого монастиря, жінка строга, з підтисненими губами, але люб’язна, в строгому чернечому строї. Вона давно не бачила племінника, обцілувавши його, тримала за плечі на відведених руках, мовила:

— Он який ти став — справжній гетьман.

Юрій зашарівся. Перед нею стояв темноволосий юнак з глибоко посадженими очима, гострим носом, маленьким ротом, скромний, соромливий.

— І очі батькові, карі, — додала Варвара й витерла очі хусточкою.

І не приїхали дядько Сомко, й Золотаренко, також одружений на іншій батьковій сестрі, — політика, служба іншим монархам вже порізнили їх з Юрієм. На поминальний обід поїхали в Суботів, Юрій домігся повернути йому батьків маєток, а також сусіднє велике село Медведівку. Зачерпнули кануку, покуштували суботівських страв. Чоловіки випили горілки, жінки — мускателю. Після третьої чарки чоловіки вийшли до малої вітальні покурити, сідали на товстій широкій вербовій лаві, накритій килимом, Тетеря сів на турецькій оттоманці навпроти. Окрім родичів, тут був осавул Ковалевський, до кого Юрій дуже хилився останнім часом, радився, це був лисий худорлявий чоловік, мовчазний, іронічний, був і полковник Петро Дорошенко —

козак Мамай і Кудляр в одній особі, все в ньому крупне: губи, ніс, великі вуса, кучерява борода, тільки усмішка дитяча. Тетеря, який недавно приїхав з Варшави, запитав:

— Щось я не бачу Іванця Брюховецького.

— Іванець поїхав на Січ, — скривив у посмішку губи Дорошенко, — і як слуга Богдана у запорожців велику ласку здобув.

— Щось він собі метикує, — мовив Тетеря й повів очима: чи не сказав щось не так. Йому того не можна.

Він — генеральний писар у Юрія і вивідник, шпигун від полків, довірена особа у короля, обіцявся їм вивідувати й доповідати про все, про що довідається в Чигирині. За це вже отримав чималі маєтності — троє сіл.

— І що ж запорожці? — правив далі Тетеря.

— Ніби ти не знаєш, — набив люльку Ковалевський, — за Москвою руку тягнуть.

— Не та стала Січ, не та, — понюхав тютюну Нечай, хотів чхнути й не чхнув. — Набилося туди черні, голоколінчиків, дейнеків, гольтіпак, розбійників, їм аби значних козаків шарпати. Москва їх на те під’юджує.

— А чи в Москві своїх панів, своїх бояр немає, — кахикнув у кулак Нечай.

— Є, але ті їм потрібні… А наші, вони респекту хочуть, щоб давнини, закони наші тут правували, а не чужі, — сказав Дорошенко. — Он і Сомко. Він обома руками за москалів, тільки від них вимагає не чіпати наших законів і наших прав.

— Рвуть Україну, як пси скажені, — Дорошенко.

— Без другої сторони Дніпра ми не складаємо Війська Запорозького, — сказав Хмельницький.

Усі подивилися на нього, надто розумно він пророк.

— Тільки єдина Україна зможе визволитись, — вів він далі. — Вся вкупі. Навіть під одним монархом.

— Москва пише вашій милості листи? — майже улесливо Тетеря.

— Пише, — хитнув головою Юрій, — зваблює. І є в тому свій респект. Але ж хіба вона може захистити.

— А обідрати може, — почухав носа Дорошенко.

— Звісно — орда, — Богун.

— Немає козаку долі на цім світі, — по-старечому пророк Нечай. — Народився він колись вільний, свобідний, та втратив свою свободу. І куди пан Бог дивився. Всі пани сусідні з гербами.

— Єресь говорите, — Юрій ступив до вікна. — Колись на землі запанують не герби, а розум. А ми… Ми втратили свій час. Інші народи, інші племена завчасно вийшли на широку дорогу, а ми забарилися в полі. А тепер ніяк не можемо наздогнати. Нині ж маємо подолати розкол. Маємо всю Україну пригорнути під одну булаву.

Усі в подиві дивилися на Юрія. Де набрався цих мислей, де набрався розуму?

— Кажу ж, людина народжується вільною, а тоді хтось забирає її в неволю, — кахикнув Нечай.

— Ми — тільки порох і тінь, сказав колись Горацій, — Юрій повів оком у бік Виговського, й зараз він дихав на нього недобрим духом. — Ви кажете про осібну людину, а тут ідеться про цілий нарід. Як його визволити, як йому стати паном самому собі.

— Ти вже сказав, гетьмане, — дістав з-за пояса люльку Дорошенко. — Починати треба — скріпити під однією булавою Русь-Україну. Будь-якою ціною. Іншого не бачу. Ну, вклонимось ми Москві, то поляки з татарами рознесуть нас у порох. Уже й так розносять. Пустіє Україна. Люди втікають на лівий берег, на Січ, ще далі.

Прочинилися двері. До кімнати зайшла ігуменя Варвара:

— Що ж це ви, козаки, втекли від білої челяді.

Нечай соромітно всміхнувся:

— Що, й вам, матінко, вашмосць, скоромно без чоловіків.

— Такі, як ти, чоловіки нехай би зайшли в лози, — відрізала ігуменя. — Таж ви своїх жінок покинули.

Козаки попідводилися, гусячою черідкою рушили до дверей. Останнім ішов Тетеря, він щось домірковував, намагався не забути, ким і що тут мовилося.

Юрій вийшов у двір. Стояв золотий полудень, високим дзвоном вип’ялася синя голубінь, з-за важкої хмари біля обрію випорснуло сонце і вдарило промінням, мов ножами, в землю. Юрій зачудувався. І разом з промінням з лапатого старого горіха посипалося маєво крил. То з горіха злітали-падали вниз голуби. Білі як сніг, коричневі, сизі, й тупотіли до

його ніг. Юрій аж спантеличився: невже впізнали? Колись хлопчиком він опікувався голубами, й дядько Ничипір, тесля, був зробив голуб’ятню. Юрась ганяв їх понад хатою, але ж то було давно, він їх покинув, і вони перелетіли до двох хлопців-розбишак у кінці вулиці: Саливона і Харка. А тепер вони ось обступають його. Він пішов до комори, де саме перевівали пшеницю позаторішню, щоб не вгрілася, не завівся жучок, набрав у підрешіток пшениці і кинув серед двору. Голуби залопотіли крильцями, кумедно хитали голівками, клювали.

У ворота хтось постукав молоточком. Воротній одчинив хвіртку. У неї вступив ще молодий чоловік, сливе парубок. Темний, збронзовілий лицем, широкоплечий, міцний. Юрій не одразу впізнав Нестора. Це ж він перетяв шаблею татарського списа, врятував гетьмана од смерті.

— Проходь, проходь, — запросив.

Той підійшов обережно, щоб не сполохати голубів (Юрій відмітив таку делікатність), постояв, зняв шапку.

— Я до вашої милості.

— Кажи.

— Ну… живу я сутужно. У мене ще двоє менших братів… А недалеко від Канева я набачив сільце, скорше хутір, Халявки, і на самому краю хата, порожня, й шмат поля. Хазяїни виїхали на лівий берег, вже давно, покинули. От би мені…

Гетьман не любив займанщини. Але ж це все-таки Нестор. І несподівано сяйнула ще одна думка: це ж він поїде, а Пріся залишиться. Вона-то не пішла за нього.

— Гаразд, ходімо, я скажу підписку, нехай напише дарчу.

Юрій, звичайно, не знав, що Нестор сказав Прісі, що, коли гетьман дасть йому займанщину, він влаштується й не приїде, а такого воїна шкода було втрачать. А Юрій пішов до комори: там жінки й чоловіки, хлопці й дівчата перевівали його пшеницю: низовий вітер тягнув з поля, й було добре віяти. Челядь саме сідала на перепочинок. Пріся — далеко од усіх, за коморою, на прикоренку. Юрій сів, і враз із нього злетів страх, з яким раніше зустрічався з дівчиною.

— Прісю, а ти пам’ятаєш, як розбила мені носа?

— Я — вам? Та що ви таке кажете!

— Аякже. Твоя мати працювала в нас на городі. І ти біля неї. А я в дворі. Ти прийшла… Я біг, а ти підставила ногу.

— Та невже таке було?

— Було. Тепер мусиш розплачуватись.

— А як?

— А ось так!

Він швидко нахилився й поцілував її в щічку. І побіг. А дівчина сиділа геть спантеличена. Що це собі думає панич. Він же ніколи не посватає її, посватає шляхтянку чи принаймні попівну. От лихо… А може, й не лихо?

Мулько, неспокійно було на душі у гетьмана. Не знаходив того пруга, обіпершись об який міг би заладнати справи. Мало хто слухав його. І по той бік Дніпра, і по сей. З якими реляціями, з якими листами не звертався, а кожен правив своє. Що за час настав, кожне марить себе якщо не гетьманом, то полковником, кожне хоче жити по своїй волі. Горить під кінськими копитами земля українська. Ночі перетворюються на дні: горять ліси, горять села, прості люди не знаходять собі місця.

Ламається, колеться Україна, як крижина весняної пори, яка наплила на кам’яний поріг. Гетьман відправив Дорошенка з п’ятьма тисячами козаків прилучати лівий берег. Вони прилучили Ромни, Зіньків, Гадяч, але яке то прилучення: тільки пішли, там з’явилися московські ратники й знову вимагали присягу за царя. І відправив на лівий берег Григорія Гуляницького, воїна міцного, зацного, це ж він, коли на Вкраїну йшло все московське військо під командою Трубецького, перепинив йому дорогу з ніжинським полком, затримав під Конотопом майже на три місяці, поки не підійшов Виговський і не розгромив московитів ущент. А тепер Ніжин не впустив його, й Переяслав також, обкрутився Гуляницький на Чернігівщині й вернувся ні з чим. А тут і на правому березі земля горить. Пани-ляхи вертаються в помістя, звідки їх викурив батько Хміль, і не допомагають ніякі його, Юрійові, закляття, реляції.

…Сидів і писав настанову посольству, яке їхало на вальний сейм у Варшаву. І писав листа — реверса. Їхали Богданович, Зарудний, Зеленський, Кравченко. Отож їм інструкція. Гетьман писав, він був у кімнаті сам, тільки в дальньому кутку сидів підписок, який ножем із шаблі чинив пера. Юрій клав на папір рівні по-спудейському рядки:

"1) Гарантування свободи віросповідання православ’я, збереження прав православних священиків і мирян, реституції їхнього майна, дозволу православному духовенству брати участь у Коронному трибуналі.

2) Ліквідація церковної унії.

3) Реалізація окремих постанов (яких саме — посли знали) Гадяцької угоди 1658 р.

4) Допущення козацької старшини до королівської елекції (виборів).

5) Проведення вільних виборів на гетьманську посаду.

6) Дозвіл займати урядові посади в Київському, Брацлавському, Чернігівському воєводствах православній шляхті.

7) Гарантування амністії козакам і всім тим, хто був при війську в часи повстанської завірюхи.

8) Створення 70-тисячного козацького реєстру, який би виконував накази українського гетьмана.

9) Збирання "стацій" (податків) реєстровими козаками у вказаних воєводствах.

10) Надання гетьману та деяким генеральним старшинам за окремим поданням певних староств.

11) Визначення за розміром "жолду" для рядових козаків".

Поклав перо, перехрестився, про себе прочитав молитву.

Не мав віри, що пункти будуть виконані. Й подумав про те, що міцнішим він сам стає у мислі, обходиться без підкажчиків, але слабкішим у вірі в Господа. Він уже не вірує, як це було колись: душею. Як добре було малим молитися й просити щось у Бога, і Бог давав йому те маминими й татовими руками. Віра — це дух, всеосяжний і всесильний, а всілякі сумніви ламають її. Помолився ще раз. Чому Бог посилає такі випробування йому і його люду, чому так гірко карає...

Увійшов Дорошенко. Од його постаті віяло силою, рішучістю, вітри степів навіяли йому в груди хоробрості, а силу мав свою. Ось хто міг узяти булаву. Але чар Богданового імені, чар присяги діяли й на нього.

— Як же так, полковнику, що витіснили тебе з лівого берега? — непевно мовив Юрій.

— Бо там такі ж козаки, як і ми. Ще й московське військо. А надто чернь, вона бунтує проти значних козаків. З Січі дух сваволі. То тільки твій батько міг втримати цю галайстру в руках. Ще й підняти її до звитяги. Ти, гетьмане, не знаєш, як бунтує чернь Січі, коли все їй обридне, а надто власні отамани, й вона кидає їх у Дніпро й громить все, що попадає під руку. Старшина присягла тобі, а тоді чернь на неї пішла.

Думав. Не міг осягнути всього, він, учень Київської братської колегії, дитя степів, син мудрого батька-гетьмана, не міг осягнути спонук черні. Повів бровою. Він ще багато чого не міг осягнути, не міг осягнути Польщі, Європи, Московії, всіх приспаних сил, всіх низових і верхових течій. Ой, батьку, батьку, як мені досягнути твоєї мислі, твоєї волі! Але й ти не сягнув усього.

І почував свою малість, свою непевність, свою розгубленість.

До містечка Ставище наближалася польська хоругва. Місто мовчало. Може, спало? Передній рейтар постукав тупим кінцем списа у ворота. І враз за палісадом здійнялась черідка голів. Виходить, не спали. Вище всіх звелася голова з розкошланою сивою бородою:

— Чого вам?

Вершник у шоломі, на бурому коні, шляхтич із тхорячою головою, підвівся в стременах і прорік:

— Я — Андрій Потоцький. Ваш державець. Відчиніть ворота.

Чоловік з розкошланою бородою, а то був бурмістр, відрік:

— У нас немає державців. — Простягнув руку і взяв списа. На кінець списа нахромив папір, простягнув Потоцькому. — Читай. Тут написано, що гетьман велить не пускати колишньої шляхти.

Потоцький подав знак. Від’їхали на мушкетний постріл. Рейтари спішилися. Встановили вилки для мушкетів.

— Вогонь!

Але голови за палісадом вже сховалися.

Підвезли, підсунули гармати, серед них чотири важкого наряду: фолькоти і колабрини. Після третього залпу ворота розкололися. Туди посунули рейтари.

Першим повісили на груші біля церкви бурмістра. Поміж ляхів вертівся худорлявий носатий чоловічок у короткому жупані. Підказував. Повісили ще шістьох. А потім кинулися грабувати: верещали свині, їх кололи й кидали на вози, ревіла худоба, тріщали скрині, висаджували двері в коморах. Потоцький нервував, переживав — це ж плюндрувалося вже його добро — а що міг зробити. Полишивши у Ставищах півсотні жовнірів, пішов до інших колишніх своїх маєтків. А через два дні на світанку в Ставище вдерлися московські ратники: "А, ви полякам присягали", — й почали карати тих, хто лишився, й грабувати недограбоване. Ще через тиждень Ставище захопили татари. Ці вже забирали дрібних дітей, дівчат і жінок і палили все підряд.

…У небі погасали сполохи. Дим слався ліворуч, до лісу. Село Ставище вже догоріло, це тліли головешки. Стриміли в небо чорні задимлені комини. Валялися обпалені крокви. Праворуч по долині слався туман.

Процокотіли місток. Юрій Хмельницький натягнув повід. Село вони об’їжджали полем. Сотня позаду йшла в мовчазній похмурості. Далі дорога йшла через інше село, чи хутір, теж спалений. Стояло тільки дві хати. Помахом руки підкликав одного з дозорців, які їхали попереду й щойно вернулися.

— Яке це село?

— Халявки.

Щось зачепилося в пам’яті. "Халявки, Халявки" — і враз згадав: у цьому селі Нестор просив порожню хату. Підвівся в стременах. Розглядався. Он якась постать у білому.

— Діду, підійди сюди.

Старий підшкандибав до розламаних лісних воріт, він опирався на стару іржаву шаблю, яка тремтіла в руці. За полотняну холошу його штанів трималася дівчинка років чотирьох, либонь внучка.

Не знав, що казати.

— Татари?

— Татари. Побрали всіх, оце я з онукою залишився, в шалині заховалися.

— А ти не знаєш, тут десь мав поселитися в порожній хаті козак, Нестором його звати. — Юрій вже знав, що Нестор не вжився в мошницького сотника. І згодилася йому займанщина.

— Чого ж. У кінці цієї вулиці, остання хата.

Хата також була спалена. Біля неї велика груша, листочки обгорілі, поскручувані. З-за колодязного зрубу виглядало личко.

— Підійди сюди.

— Слухаю, пане гетьмане.

— Як тебе звати?

— Настею.

— Ти дружина Нестора? Де він?

Заридала, затулила обличчя руками.

— Забрали татари, погнали…

Кінь перебирав ногами, хропів на головешки.

— Насте, я викуплю його, всіх викуплю, кого побрали. А ти… Тобі тут нічого залишатися. Йди на вулицю, там позаду наші вози, вертайся додому.

Юрій справді викупив увесь полон. Але Нестора серед нього не було.

— Меч повис над нашим краєм, — промовив архієпископ Йосип Тукальський, ще батьків сповідальник, затиснувши в кулаку довгу чорну з просивиною бороду. — А мав би сіяти хрест золотий. Край наш тече молоком і медом. Тік, а тепер кров’ю.

— Це Божа кара, — понуро мовив Юрій і схилив голову над столом.

— Не тільки, — повагавшись, сказав архієпископ. — Ти закликав татар?..

— А що було робити? Москалі… І батько мій їх кликав.

— Батько — для великих битв. Та і його вони зраджували. І під Зборовом, і під Берестечком.

— Якби був живий батько, сидів би я в Академії, задачки вирішував, спудеїв учив. І нащо мені ця біда, за кого маю відповідати?

— Ти в одвіті за край свій, за нарід.

— І чим же я можу відповісти? Молитвами?

— Молитва не поможе.

— А де ж вихід, де викрут?

— Коб же я знав.

— Ніхто не знає і знати не хоче. Чому ж усі не в одне думають?

— А де воно, одне? Одне — це спільна велика держава. Її немає. Європейські народи її познаходили. Деякі — важко, довго блукали. А думають не в одне, бо не мають в душі Бога. Не мають в душі однієї барви, барви свого краю. Деякі не дозріли розумом. Надто куці розумом. Та й самолюбство, лиха більші за болі краю.

— Я готовий чорту запродати душу, аби захистити свій край.

— Не богохульствуй. Не бери на душу більшого гріха, ніж маєш. Та й з чортом не можна прийти до добра. З гріхами світла не сягнеш.

— Гріхи, гріхи… Я їх хотів… Людина приходить у світ чистою, як янгол, а тоді її починає толочити, ввергати в земну юдоль, в скверну. Либонь тільки в монастирі спекаєшся гріхів. Там ти ближче до Бога.

— Всі в монастир піти не можуть.

— Це кажеш ти, отче.

— Так, я, бо ж був архімандритом. А гріхи… Вони були й тоді, коли люди ще Бога не знали.

— Як це?

— Ну, в древнім світі. В Елладі, в Римі. Тоді були поганські боги.

— Я це знаю. І були розумні люди: Платон, Аристотель. І війни були, ще й які криваві. І ось я думаю, тяжко думаю, як її, війну, відвернути від свого краю. Й нічого не можу придумати. Ось пишу листи, шукаю кращого берега. А його немає. І на тому, й на тому стоять лихі сусіди, подають руку, але тільки для того, щоб захопити в бран. Ще й обіцяють спочатку шати адамашкові. А вилізеш — гужівку на шию.

…Читав "Олександрію" про похід македонського царя. Не сподівався ні навчитися чогось у нього, ні перейнятися його духом. Просто вабила чиясь висока доля, коротав час. Він був доброю людиною, хотів добра вітчизні, але не міг її визволити. Кидався в усі боки, метався, плив до одного берега, вертався назад. Ну, не мав міцної вдачі. То чомусь літописці ославили його, на когось треба покласти вину.

Поляки верталися на лівий берег, москалі — на правий. Горіла українська земля. Кепсько жилося московським ратникам по українських містах: не було провіанту, вони грабували мирних жителів, московському уряду було нічим платити війську, воно розбігалося. Ввели мідні гроші, але їх ніхто не брав, примушували брати силою, десять московських рублів дорівнювали одній срібній копійці. Ратники брали все силою, ще й примушували селян везти награбоване до Києва. Дійшло до того, що розоряли, обдирали церкви, перекидали святі престоли, дарохранильниці.

Туск і страх стояв над краєм. Страшним було гасло: "Слово и дело государеве". Забирає москаль коня, дядько не дає, москаль біжить до

своїх начальників, кричить: "Слово и дело государеве!". І дядька тягнуть на дибу.

У Ніжині москаль вимагав від посполитого горілки, той сказав, що немає, москаль почав бити в барабан, дядько просить: "Та не бий ти в бубон". Москаль: "Он назвал государственный барабан бубном. Слово и дело государево".

На лівому березі шляхта займала свої колишні маєтки, забирала скотину, зганяла селян з землі, чинила розправи за Хмельниччину.

Все це падало на Юрійову голову, адже вважався гетьманом обох берегів Дніпра, і він малів, нітився під ударами тих звісток.

У небі стояли злі знамення: біла мітла, червоний меч, що показував на схід.

Але найдужче вдарила Юрка Хмельницького звістка, що на лівому березі обрано гетьманом переяславського полковника Якима Сомка. Сомка, рідного дядька. Щоправда, обрано тільки чотирма полками: Прилуцьким, Чернігівським, Переяславським і Лубенським. Рада більша, в Козельці, з гетьманом не визначилася: одні кричали за Сомка, інші — за ніжинського Золотаренка. Отже, Сомко лишався наказним гетьманом. Та як він міг? Наказного призначає справжній гетьман. А Сомко питався у Юрія? Чорна кров забурлила в Юрія в серці. Недарма посилав він приборкати Переяслав — цю столицю Лівобережжя — Дорошенка і Гуляницького. А тепер він піде сам. Й наказав збирати похід.

Він сидів на сірому, в яблуках аргамакові на могилі, перепускав військо. Аргамак нервово перебирав ногами. Юрій вже не боявся баских коней. Пройшла піхота в білих жупанах, проїхали Чигиринський, Поволоцький полки. Правували до Ржищева. Там долина, обіч якої гори, Дніпро широкий, але мілкий, кіннота переправилася вбрід, піхота й

гармати по мосту, настеленому на човнах. На мілкому плесі росло латаття, молодий очерет стримів угору стрілами.

Кінь зірвався з могили. Кирея на гетьманових плечах замайоріла полами, як крила кажана.

Стали біля Попівки, за Рубежем. Почали сипати шанці, ставити палісад — на випадок вилазки з міста. Зранку почали палити з гармат, але користі від того було мало: рови глибокі, вал високий, за бенкетами й палісадами здіймалась міцна цитадель. Стріляли більше для того, щоб залякати. Пополудні припинили. По всій долині запалали багаття.

Надвечір біля воріт замайоріла біла короговка. Юрій підкликав осавула: "Поїдь узнай". Осавул поїхав, вернувся, наблизився впритул до гетьмана, сказав на вухо:

— Пан Сомко хоче зустрітись з вашою милістю.

— Яким чином?

— Он на греблі, біля млина. Ви пройдете до середини без варти, й він також.

Зустрілися вже в сутінках. Обидва в чорних киреях, схожі на кажанів. Обличчя ледь вияснювались у світлі блідого серпика місяця. Привіталися, рук не подавали.

— Немає добра на лівобіччі, — не знати для чого мовив Юрій.

— І на правобіччі.

— Якби в одне…

— І я так думаю. Москва мені каже, щоб перекабачував тебе на наш бік.

— Себто під твою булаву?

— Ні, я свою булаву тобі віддам. Аби тільки було на добро.

— Й ти думаєш: Москва зможе нас захистити?

— Сподіваюся. Річ Посполита геть пошарпана.

— Та й Москва несильна.

— А все-таки напиши цареві.

Юрій подивився вгору. Там у гущавині на вербі вовтузилась якась птаха.

— Що я писатиму цареві, гетьман — вільний чоловік, наді мною немає ні коронного гетьмана, ні воєводи. І що я матиму?

— Явишся на пресвітлі очі його величності, — "пресвітлі очі його величності" пролунало більш іронічно, ніж серйозно, — так написано до мене в листі. І йдеться не про те, що матимеш ти, а Україна.

— А що вона матиме? Москва сама сідницями світить. Он вже платить своїм ратникам мідними грошима.

Сомко ступив два кроки вбік, сів на млинову палубу. Юрій сів поряд. Довго мовчали. Тиша була наповнена чимось недомовленим, крихким.

— Чи думав я, що доведеться колись вести з тобою отаку балачку, — кахикнув Сомко.

— А чи думав я? Оце почув би батько. Він королю служив. І всі літа ми були під королем. Він воював за нову Річ Посполиту.

— Так повстав же батько. Бо вже не було снаги. І немає в нас викруту, хоч розбийся об суху землю. Ні цар, ні король не хочуть поступатися й на цяту. А іншої сили немає.

— А може, й є, — Юрій непевно.

— Яка?

— Мені Дорошенко розказував: на початку року п’ятдесят першого Хмельницькому турецький султан запропонував протекторат. Тільки протекторат — захист, під таким жили Молдавія і Валахія, й ніхто їх не чіпав. І нічого більше: ні данини, ні земель наших. Тоді б і татари зашерхли. І не було б ні Берестечка, ні Переяслава. Хміль вже був майже погодився. Та в останній мент передумав.

"Для чого це йому виповідаю, — подумав. — Казав батько: не вір нікому, кругом підступ, кругом зрада. Навіть рідному брату не вір. На кого покластися, кому повірити, за вигоди своєї продасть будь-хто". І далі думав: "І розумних мало. Треба було сколегуватися з Виговським. То чоловік великого клича, хоча й він обкручений колючою дерезою. А все ж при його раді було б легше. А всі інші… І Золотаренко, й навіть дядько… Кожен у свій бік". І сплив на думку напис на батьковій булаві: "Не вір ні приятелеві, ні другові, ні братові, бо в крутий час зрадять тебе. Не одкривай нікому серця, тільки сам можеш захистити його".

— Було таке. Та хто знає, яким боком воно б вилізло пізніше.

— Зате знаємо, яким вилазить Москва.

— І Варшава.

— Й немає в нас інших союзників. Щоб без ярма.

З лугу долітали гасла: "Корсунь", "Ніжин", "Біла Церква", "Брацлав" — то перегукувались дозорці.

— Оце почув би нас Батько Хміль, — по паузі мовив Сомко. — Та він би…

— Хто знає, що й він зробив би.

— Він заприсягнув Москві.

— А тоді каявся. І тою заприсягою ввергнув нас у чорну біду на віки вічні.

— Може, колись визволимось.

Розійшлися ні з чим. Потім московські воєводи ставили Сомкові в провину цю зустріч: нібито він збирався віддати Переяслав Юрію Хмельницькому.

Як зарожевів схід, дозорці доповіли, що від Яготина підходить з великим військом воєвода Ромадановський. Хмельницький наказав бити ритарду — відступ. Відходили в густому тумані, який і сховав їх.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Блищить, як дзеркало, водяна гладінь, проміння відбивається від води, сліпить очі. То — Гниле море. З калюж Нестор гребе сіль. Калюжа позагороджувала низесенькими, в півліктя, тинками, сонце випарює воду, лишається сіль — біла, ледь червонувата. Нестор загрібає її граблями в купки, потім приїде каламайкою хазяїн-татарин, повантажать, продасть її чумакам з України, Польщі, москалям. Ноги в

Нестора порепані — в ципках, в деяких місцях сочиться кров, обличчя задубіло, стало як кора, шия теж у жорстких зморшках, тіло ниє, голову цілий день пече сонце, бо ніде ні билини, тільки по березі солоної води росте кермек — нікчемний бур’ян з білими квіточками. Але далі — степ. Орел доглядається з високості: чи живий ще цей неборака, чи можна вже спускатися клювати його очі. А степ хвилюється, манить, надить. Он там татарчата пасуть овечки. Вони в’їдливі, кілька разів підбігали до Нестора, гаркали, як вовченята. Тоді він піднімав граблі, й вони відбігали. Вівці вони пасуть на конях, он вони спутані ходять біля овечого гурту. Деякі попаски відходять убік, до ярка. Отам би затаїтися, надвечір упіймати одного… Нестор не тільки мріє, а й потай плете гнуздечку з надраного в долинці лозового лика.

…Хмарка заволокла сонце, що вже сідало. Сутеніло. Нестор простягнув пучок трави. Буланий безклубий коник потягнувся, ступив уперед, Нестор ухопив його за чілку. Кінь потягнув назад, але не вирвався. Нестор потягнув ще, коняча голова опинилася в кущі в’язовника, й він одягнув на нього виплетеного з лика недогнуздка. Кінь одразу скорився. Нестор повів його вниз, у яр, де дзюркотів струмок, а тоді далі, за течією струмка, в гущавину. Продирався з конем через кущі глоду, тернини, ліщини, поки не забився в таку гущавінь, що й світла не стало видно. Там сидів ще якийсь час. Тримав коня в поводі, той скуб траву. Коник був поганенький, з гострою хребтиною, зі збитим лівим клубом, либонь, вимореного його пустили відпасатись. Прив’язавши коня, вибирався нагору, прокладав лаз для себе й для нього. Він не поспішав, чекав, поки зовсім стемніє, знав: коня шукають, а в полі його, Нестора, буде видно здалеку. Потім поїхав у зворотний від заходу сонця бік. В той бік, де мала бути Україна, де мало бути село, де мала бути Настя. Про неї думав неперестанно; коли думав, тепліло на серці й почувався дужчим. Ніч стояла темна, він знав, що місяць зійде аж під ранок. Вельми коня не поганяв, бо той міг вступити в сурчину чи байбакову нору, на бігу зламати ногу. Шелестіла тирса, потріскував бур’ян. Один раз попереду почулося іржання: тарпан чи татарський кінь, обійшов трохи ліворуч. Їхати було мулько: хребтина гостра, мов дошка. Кінь пофоркував, і тоді у Нестора здригалося серце. Час від часу

читав молитву, не з псалтиря, а яка йшла на думку: "Боже, пошли мені чистий шлях, дай сили, дай мені втекти...". Зійшов місяць, тоненький серпик жав тирсу. До світанку було ще далеченько, але йому зустрівся байрак, і він вирішив там переднювати: хто його знає, що буде далі. Спав не спав: тримав коня в поводі, доточивши його таки ж ликом, кінь пасся. Це колись була українська посполитська шкапина, кінь знав "но" і "тпру".

Другої ночі, теж перед світанком, зупинився у видолинку, де росла тирса. Тирса буває низька — до колін і висока — вище пояса. Тут була й та й та. Пустив коня на відчай душі: вже не було сили весь час стежити за ним. Та й сподівався, що кінь з видолинки не вийде, пастиметься: тільки коні їдять тирсу, корови й вівці — не їдять. Йому ж самому кишки приросли до хребта: за весь час з'їв грудку пшоняної каші, приховавши її з обіду. Заснув як убитий. Прокинувся від якогось холоду на нозі. Підвів голову й вже похолов животом: по нозі повзла велика змія. Він напружився, одним дужим порухом хвицьнув ногою, скинув змію. Вона засичала. Й тоді побачив, що і в головах, і з боків лежать скручені в клубки змії, а кругом — купи наритої землі й нори. Він ліг спати в зміїному кублі. Здригаючись усім тілом, підвівся, переступив змію, відійшов убік. Тут була якась рослинність, схожа на листки молодої капусти. Роздивився для певності, ліг. Кінь пасся за кілька сажнів.

І ще одну ніч провів у ярку, в заростях верболозу, над струмком, який біг кам'яним ложем, а далі розливався в невелике озерце. Помітив, що з озерця на бистрінь випливають якісь рибки, але тільки він ворухнеться, вони миттю бризкають в озерце. Там їх упіймати неможливо. Довго мізкував. Вирвав з кінського хвоста кілька волосин, зробив волосінь з петлею, прив'язав до прута. З-за каменю увів волосінь на пруті у воду. Першу рибинку вловив, але вона зірвалась у повітрі. Друга теж упала, але вже в траву. Їв її сиру, ще живу, без смаку, тільки відчуваючи кольки в шлунку. Так з'їв трьох рибок, три головні. Далі вони перестали випливати на бистрінь.

Наступної ночі почув попереду гупотіння. Ще не здогадувався, що це, але щось йому підказувало, що се на добро. І справді, незабаром почув клекіт води, а по тому побачив річку. Він виїхав до порогів. Стояв голубий світанок. Пороги ревіли, били, гуркотіли, й це були його пороги, українські пороги, козацькі. Вода налітала на каміння, пінилася, порскала, била вгору тонкими струменями, клекотіла. Над водою кружляло безліч чайок. Пороги глушили риб’яче дріб’я, й чайки та баклани мали добру здобич. Баклани шугали в піняві водориїв, чайки черкали води й злітали в небо. Скопа ввігнала кігті в спину рибини, але рибина була надто велика, скопа не могла вийняти кігті, й рибина потягла птаха в глибінь. Але довго стояти зась. Мало на кого можна нарватися: на ляську варту, на прибишів. Хоч цих йому й не дуже страшно: що в нього грабувати? Оцю шкапу, що спустилася до самої води й пила, пила. Солодка Дніпрова вода солодкі миє трави й тверде каміння. Сховався з конем у закамарок між скель. Визирав звідти. Дорогою понад Дніпром проїхали три вершники, не розібрав, хто вони. Коні добрі, а одежа простецька. Тільки тепер настали такі часи, що не кожного по одежі пізнаєш. А це ціла валка — вози волові й вершники попереду та з боків. Либонь чумаки з запорозькою охороною. Так, це вони. Й він виїхав з укриття. Кілька вершників помчали напереріз. Стали. Став і Нестор. Дивилися на це засмалене чудо, на цю гирю, на цю головешку.

— Хто ти?!

— З полону я з татарського… З-під Чигирина я.

Вперше за довгий час наївся козацької кулеші. Не міг знайти місця: збив собі сідниці хребтиною шкапини. А від корця горілки впився й белькотів слова — татарські, а козаки й чумаки сміялися. Чумаки везли рибу з Січі.

Кривава повінь далі й далі заливала Україну. Багряна віхола кружляла над містами й селами, шабельна й мушкетна моровиця, гірша від чумної. Горів хліб, палали хати, а "добрі" сусіди підкладали хмизу. І

свої не дрімали. Жадоба й помста вселилися в людські серця. "Я — гетьман, бий того самозванця, він Москві служить". — "Бий цього, він ляхам продався". Водночасся десятьом славолюбцям снився один сон: булава в самоцвітах. Вона снилася Сомкові, Золотаренкові, Барабашеві, Брюховецькому, Суховієві, Тетері, Дорошенку, Гуляницькому, Ханенку… А ще ж Многогрішний, Самойлович… І кожному щось обіцяно від сусідів, кожного підпирає чужоземна сила. І не було тій силі діла до людського горя, не було співчуття й милосердя. І так вони, ті гетьмани, не пробудилися від того сну до сьогоднішнього дня й донині гризуться за булаву, й не прояснилося в їхніх головах, що гублять Україну, й так само не покращали наші сусіди, й не зійшло на них милосердя, співчуття, правдивість.

…Запорожці писали Юрію:

"Явно безбожний милостивий пане Юрасю Хмельниченку, гетьмане! Ще минулого року звідомилися ми, низове Запорозьке військо, що ваша милість, упавши в шаленство, не намагається вийти з нього радою зичливих собі приятелів і глибоко занурюється у гріховне вельми згубне озеро, коли підняв чварну війну і нещадне кровопролиття братів наших заради гетьманства зі своїм дядьком, подібним до тебе владолюбцем Сомком. Але досі ми мовчали, сподіваючись, ачей прийдеш до свого розуму й покаєшся. Проте в тому ошукала нас надія, ми одержали тепер певне непомильне, свіже повідомлення про твоє невиліковне шаленство. А уже не тільки ти сам схилився під ляську державу, але й притягаєш ґвалтовно із собою під ту ж схизматичну владу та ярмо батьків та братів наших. Ти вже цього літа пролив безліч людської крові і готуєшся пролити її ще… Ми, все низове Запорозьке військо, обурені тими твоїми вельми неправедними затівками та намірами і розоренням, яке вже впало на нашу вітчизну. Радимо, щоб ти цілком перестав горнутися під ляську руку і не забирав із собою іншу братію нашу та щоб не важився починати за гетьманську владу чварне кровопролиття та знищувати вітчизну з дядьком своїм Сомком. А коли поради нашої на твій недуг (ми пропонуємо непомильний медикамент до його лікування) прийняти не зволиш і нас не послухаєш, то вже напевно не сподівайся від нас жодної

приязні та зичливості й взагалі чекай від нас своєї смерті — безпечно не спи в своєму чигиринському домі… Кров братів наших пролита через твої беззаконні, Богові немилі чвари, як Авелева волає від землі до Бога на помсту тобі. А коли не вийдеш з Чигирина, то ми невзабарі прийдемо до тебе і не тільки розкидаємо стіни твого дому як ґвалтівника й руйнівника вітчизни нашої, але й душі твоєї в тобі жити не залишимо. Маємо певний спосіб, через який можемо тебе гарбати в наші руки і викинути як непотрібну п’явку з верші. До тебе зичливі приятелі Кошовий отаман з усім старшим і меншим низовим товариством Запорозького війська".

І далі вони писали іншим гетьманам, бо майже всі вони були незичливі вітчизні, а дбали лише про власні добра.

"Вичитали ми з листа вашої вельможності, писаного до нас, не потішну й вельми жалісну новину, що йдеться до відновлення старого лиха цьогобічній розореній нашій вітчизні. Мусили ми немало вразитися, що та нещасна вітчизна наша прийшла численними змаганнями й чварами до занепаду й розору через незгоду своїх начальників і гетьманів. А тепер має дійти, чого не дай Боже, до всеконечного запустіння. Але що ж робити, коли важко викорінити сіячів усіх цих озлоблень і незгод, з нашої братії легковажної, яка неслушно слідує блудові своїх начальників?"

Хочеться навести кілька фраз про те, як пішов на Україну закликаний турчин і як гетьмани не боронилися від нього: "А скоро весна зодягла землю травами і красно квітними злаками, приємними людському зорові, відразу отой ненаситний візантійський смок, що завжди жадає християнської крові, виставивши в полі свою Мохаметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі понтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодло, магометан. І почали вони плюндрувати українську землю, а ми, запорожці, "поглядаючи здалеку на той занепад вітчизни оком нашого розуму, ніколи не могли без сердечного жалю вкусити хліба, а після денних трудів зажити спокійного опочинку, оскільки нас мучило й

долягало, що через незгоду гетьманів доведеться нам оглядати повними сліз очима порожню й мертву матір нашу"".

Не прийшли до розуму, не приходять, бо немає в їхніх серцях Вітчизни, а тільки попіл, єднаються, але в зграї, щоб гризти одне одного, повзають на чотирьох перед чужими зверхниками і продаються чужоземним начальникам. А тому, який дорвався до найвищої влади, ця земля, ця вітчизна — чужа, він плазує перед сусідніми зверхниками, злизує порох з їхніх патинків, плює на все рідне. Та зарозуміло патякає про демократію, справедливість, совість.

Гетьмани не дали відсічі туркам і татарам, а разом з військами Ромадановського кинулися втікати, "заткнувши дірку Мурашкою" (залишивши для відсічі один полк з полковником Мурашкою. — Ю. М.), що "за добре здоров’я вітчизни і життя своє там поклав, а ви сам, стоячи наче журавель на купині, здалеку придивлялися до Ладижина і Умані, що ж там діятиметься, добре огородившись для захисту свого здоров’я наметами, щоб не залетіла звідти від вітру якась куля і тобі в розкішних перинах, як павичу в краснопістряному пір’ї, не зашкодила. Хто, роздивившись таке твоє жорстокосердя, може прихилитися до тебе з приязню й зичливістю? Коли одного праведного Авеля кров волала від землі до Бога на помсту свою Каїнові, то що гадаєш — не скаржитиметься і не проситиме справедливості у свого творця Господа пролита через тебе кров багатьох-багатьох братів наших, православних християн?"

Гарно писали запорожці — і до Хмельниченка, й до Самойловича, і доброзичливо, і уїдливо, дошкульно, але те не доходило до користолюбців землі нашої, як не доходить воно й нині до теперішніх користолюбців, які знову закликають під різними приводами супостатів на наші землі. Каїнів багато, а Авель вже давно повержений. Проте на той час і самі запорожці вже були не ті чисті й безкорисливі лицарі, як то було раніше. На Січ напелешкалась сила-силенна голоколінчиків, п’яниць, нероб, сказати по-сьогоднішньому — бомжів, любителів легкої наживи, просто бандитів, і отримували вони провіант і гроші від Москви.

І висунули з свого середовища найгіршого, найпідлішого, найпродажнішого гетьмана Івашка Брюховецького (все повторюється. — Ю. М.). До цього на Лівобережжі змагалися за булаву переяславський Сомко та ніжинський Золотаренко. Обоє писали в Москву, що воліють служити цареві. Щоправда, висловлювали умови — прохання залишити козакам їхні давнини, їхні вольності. Сомко вимагав більше, Золотаренко — менше. Між ними крутився Максим Филимонович, ніжинський протопіп, вірний служка Москви, її агент, її шпигун. Москва йому довіряла беззастережно. Присилала подяки, поради, гроші. Багато обіцяла. Филимонович писав то за Сомка проти Золотаренка, то за Золотаренка проти Сомка, помаленьку очорнюючи їх обох, користуючись їхніми подачками і ласкою. А тоді випірнув Брюховецький, який сказав, нехай мене Москва зробить гетьманом, а я їй все-все віддам (як нинішні "гетьмани". — Ю. М.). Филимонович вхопився за Брюховецького. А той діяв непоспішливо, приймав з Москви соболі та гроші, роздавав запорозькій голоті й обіцяв їй, як стане гетьманом, добряче потрусити, пошарпати старшину — дуків. Голота кричала: "Наш, наш гетьман!"

…Филимонович їхав з Москви. Окрім усних інструкцій, опріч того, що був у Москві висвячений на Могилівського та Оршанського єпископа Методія і пообіцяно йому Київську митрополію, віз у важкому, спеціально пошитому чересі на ситому череві золоті дукати. Перше мав заїхати в Київ, до київського воєводи, передати з Москви накази.

…Заходило на ніч. До Києва було й недалеко, але він не важився. Заночував у Броварах, у придорожній корчмі. Попросив собі їжі й горілки. Подавала йому дорідна, литкаста й дупаста корчмарева помічниця, Методій любив таких, поглядав ласо на ті товсті червоні литки, а вона підливала й підливала, і вже спати в клуню на сіно вела його під руку, і вклалася з ним. Він мацав величезні, як паляниці, перса і все інше добро, й сопів, і кректав на ній, а вона й собі мацала — спочатку те, що принесло йому велику насолоду, а тоді намацала застібку на чересі, розщібнула її й потихеньку вигрібала дукати та пускала їх глибоко в сіно. Вранці Методій галасував на всю корму, але Оришки не було, вона пішла на далеке село до родички. Отож за цим

разом Методій дукатів ні собі, ні Брюховецькому не привіз. Але Брюховецькому їх везли з Москви інші, звідти до нього їхали окольничий, намісник Великогагін, стольник Хлопов, дяки Башмаков і Фролов, й обома оружними руками підтримував його воєвода Ромадановський. Умів Брюховецький підлеститись, умів догодити, вмів і нацькувати одного на одного суперників.

Потім буде: за царським указом раду призначать під Ніжином. Туди, на заклик Брюховецького, вальнули запорожці й голота з усіх усюд. Брюховецький ще раз пообіцяв, що будемо дуків шарпати. Дуки — прибічники Сомка та Золотаренка, які на той час помирилися, стали від київських воріт, московське військо і Брюховецький від московських. Великогагін наказав Сомку та Золотаренку під'їхати до воріт московських. Там стояв великий рябий московський намет і біля нього стіл, на який поставлять гетьмана. Брюховецький стояв у натовпі й сичав: "Дивіться, які на них кафмазини, яка саєта, адамашки, які шаблі — буде що драти". А тоді сховався в московському наметі. Ще не скінчив Великогагін читати царський указ, як з лівого боку в тисячу глоток залунало: "Брюховецького — гетьманом!", а з правого: "Сомка!", й ще слабкіше: "Золотаренка". Натовп напирав на натовп, замелькали кулаки, а далі ножі й шаблі. Сомковцям і золотаренківцям Великогагін звелів прийти без зброї. Десь затріщав кожух, десь бризнула кров, почулися лайка й зойки. Кілька чоловік упало під ноги. Московські ратники вклинилися в натовп. З намету вивели під руки Брюховецького й поставили на стіл. Великогагін вручив йому клейноди й проголосив: "Вот ваш гетман".

Палали над Остром багаття, іскри летіли просто в небо, а в стороні, під вербою, лежали закуті з московського наказу — на них поклали вину за безчинства — Сомко, Золотаренко, прозиваний Васютою, чернігівський полковник Склич, лубенський Шамрецький, переяславський Щуровський, осавул Буть, ігумен Загоровський і ще кільканадцять сотників, хорунжих, бунчужних. Голота ж грабувала Сомкові вози, грабувала Ніжин. Три дні тривав грабунок, три дні палало місто. Навколо церковних бань — а церков у Ніжині дуже багато, ставши

на базарній площі, не сходячи з місця, можна нарахувати близько двадцяти, — літали зграї голубів, бо ж горіли їхні гніздов’я, найбільше їх кружляло довкола високої грецької церкви. А далі закутих повезли в сотенне містечко Ніжинського полку Борзну і там скарали посеред площі. Коли на поміст вивели Сомка, кат, татарин у довгій червоній хламиді, відклав сокиру вбік: "Як я можу відтяти голову такому красивому чоловікові. Та красивішого за нього немає в світі". На нього гримнули, й він підняв сокиру.

Після того Брюховецький поїхав до Москви, мав конфіденцію у царя, за ним закріпили ймення Івашко, й так і зверталися до нього, а також дали чин боярина й женили на боярській дочці. Взамін Брюховецький подав цареві пункти-прохання, за якими московські воєводи з військом мали стояти по всіх містах українських, а московські збирачі податі ще й по селах, й збирати гроші для Москви, й щоб Київського митрополита висвячували не в Константинополі, а в Москві (рекомендував на митрополита Мефодія), й багато інших пунктів, які зрізали Україні права, як дикому гусаку крила, щоб не літав; не забув гетьман і про себе, просив собі Шептаківську волость з усіма селами, а своїм прибічникам — інші маєтності.

Довідавшись про все те, Хмельниченко вельми запечалився й прийшов до думки, що з москалями кулешу не можна варити — заберуть увесь, адже він був вихований при волелюбному батькові, у вільному місті Чигирині, й батько був шляхтичем і міг на рівних змагатися з польськими шляхтичами. Він був слабким, Юрій, але не дурним, ще й добрим душею.

Варто лише додати, що коли московські воєводи, московські посесори обідрали Україну до білої кістки, народ повстав. Почали побивати москалів, воєводи, посесори, ратники кинулися втікати. Тоді й Брюховецький, бачачи, що залишається сам, оголосив себе супротивником Москви. На той час на Правобережжі гетьманом уже був Петро Дорошенко. Брюховецький списався з ним, і вони поклали з’їхатися разом з військом й обрати одного гетьмана на обидва береги

Дніпра. Брюховецький ще плекав надію на вибір його. Але його по дорозі забило, розірвало власне військо.

…Юрій диктував листа. Писар Яків, уже немолодий, з просивиною в вусах, знарядився перами, лікті поклав на стіл, й виглядали вони, як обрубані крила. "Ясновельможний Великий Королю Корони Польської, до мене вельми милостивий і ласкавий пане.

Не знаю, чи є щось тяжче в цьому житті для людського серця, як недовіра до свого вірного слуги, який готовий і життя покласти за свого добродійника. Святі угодники Божі бачать мою щирість, мою правду, я до кінця свого життя залишатимусь вірним і в честь королівської величності та Корони Польської не шкодуватиму здоров’я в усіх битвах. Ваша Королівська милосте…"

Тихо рипнули двері, до кімнати вступив Тукальський. Тільки він, Ковальський та Богун могли без дозволу увійти до гетьмана. Юрій подав писарю знак рукою, той вийшов. Тукальський сів.

Погладив довгу вузьку рудувату, сливе чернечу бороду, мовив:

— Усе корегуєшся з королем і королевичами, ваша милість?..

— А що маю робити? Он Москва знову прислала листа, обіцяє гори золотії. А сама…

У Тукальського засвітилися в очах золоті промінчики.

— М’яко стеле Москва, то гірше ляха. Якщо наша земля підпаде під неї, зазнає біди. Москвини дикі, злі, безжальні…

— Батько мій колегував з поляками…

— То правда. Одразу по Корсунській битві він заявив: годі війни, пакти, пакти, пакти. Тобто досягти угоди, оговорити собі прав, вольностей. Хоч то, можливо, й була його помилка. Бо поляки вхопились за те, почали водити за ніс, укладали пакти, а самі збирали військо. Кривоніс тільки воював з ними, ганяв Ярему Вишневецького по Волині та Поділлю. Ну, той був іншої думки й іншої вдачі. Великий гетьман мислив себе підданцем короля, він мріяв про оновлену Річ Посполиту, у якій козаки матимуть свої вольності. А Кривоніс — знести все до основи. Кривоніс — вождь голоти, шкотів, вони з Хмелем не в одно думали й не любили одне одного, не довіряли обопільно. І коли під Пилявцями козаки стали проти поляків, надійшов Кривоніс зі своїм військом. Хміль сполохався: він не знав, на кого вдарить хлопський генерал, на нього чи на поляків. Ударив на поляків. То була страшна битва, все висіло на волосинці, з обох боків було по сто тисяч війська, це не те, що під Жовтими Водами або під Корсунем.

То був виплеск всехлопського гніву. Хлопського. З давніх-давен нас зрадила провідна верства, пішла на услуги полякам. Усі ці Потоцькі, Вишневецькі — це ж українці в минулому. Ну, хто був у пана Богдана? Виговський, Мрозовицький-Морозенко, ще двоє-троє. З ким будувати державу? Європа й розуміє нас як хлопський нарід.

— А що ж нам робити?

— Перетривати час. Перетривали стільки, й перетриваємо ще. Витворювати провідну верству.

— То ж і вона… Ось тут Тетері, Ханенки, які так і зирять, щоб пірнути під панську парасоль. А по той бік Сомки, Золотаренки, Гоголі — під московсько-татарський балдахін.

Тукальський уважно подивився на Юрія: виріс він, став значно мудріший. Але не дав Бог талану.

Юрій задумався.

— А скажіть мені, вашмосць, батько, ну… він кермував боєм, але де він був, звідки кермував?

Чернече лице Тукальського освітилося.

— Керував-то він ззаду, з горба чи могили. Але в рішучі хвилі… Ось під Пилявцями, коли поляки вибили козаків з греблі й потисли їх далі, він скочив на коня, зібрав усіх, кого міг: писарів, кашоварів, зупинив тих, які втікали, й повів за собою в саму гущавінь бою. Рубався, як лев.

Юрій почервонів. Може, згадав бій під Чудновом.

— І чому ж таки він не досягнув твердої угоди, гарантій?

— Бо поляки про таке й не мислили. Вони заключали ті угоди тільки для передиху, щоб нове військо зібрати, затяжців навербувати. І так щоразу: Білоцерківська угода, Пилявицька, Зборівська, Берестечкова. І тільки тоді Хміль побачив, що з ляхами пива не зварить. Почав шукати інших союзників: Ракоція Семигородського, шведів. І врешті втрапив у сильце до москалів.

— І тепер ми між двох вогнів.

— Чи й між трьох. Є ще турки з татарами. І свої воду каламутять. Я прийшов про це сказати: Сомко на все Лівобережжя проголосив себе гетьманом. Розчикрижив Україну.

Ця вість ударила Юрія надзвичайно боляче. Рідний дядько відбирає в нього Богом дану булаву. Ні, з цим миритися не можна. Він піде на нього з усім військом. Він покаже, що вже не дитина, не хлоп’я, а воїн, гідний свого великого батька.

Вийшли надвір. Сонце вже зайшло, а захід ще був облитий червінню. У небі пливли темні, войовничі хмари.

— Кожен дбає про своє, — вертаючись думкою до попередньої розмови, мовив Юрій. — Усі бачать себе достойними, великими. Й Сомко, і Золотаренко, і Тетеря, і Ханенко. Всі родів високих…

— Так воно ведеться, — відказав Тукальський. — У Польщі шляхтич заноситься один перед одним: Потоцькі, Конєцпольські, Вишневецькі. Але над ними є хоч якийсь король. У Москві бояри також. Але там — цар. Там влада, впившись кров’ю ще оприччини, тримає всіх у покорі. Й вона либонь переможе. Вона жорстока, зла й дика, не знає пощади. Та ніхто зі сторони не бачить цього.

Розколовшись надвоє, Україна кололася й далі на скалки. Порубіжні державці вп’ялися в неї зміїними зубами, й рвали, й тягли кожен на себе. Попри Юрієві універсали, польська шляхта галиччю вкрила Правобережну Україну. Юрій звертався до короля, до сейму, але там на його листи не зважали. Чуднівської угоди вони не збиралися дотримуватися. Московські ж воєводи валашалися по Правобережжю, вогнем і мечем руйнували непокірні Москві полки, підкупляли хистких полковників, закидали лестивими обіцянками, розоряли постоями. "Отож царські ратники, — пише літописець, — попропивавши усе, раз у раз обкрадають наших людей, багато вже пустили в старці". — "Ми, вірні піддані вашої величності, — писав цареві Сомко, — скільки вже літ підставляємо свої голови, кров свою ллємо, добро своє віддаємо, самі тиняємось голі й босі і в кінець доходимо до руйнування, все оце через злодійства від ваших ратників. Народ наш через грабування та через крадіжки ратників порозбігався по всім усюдам". Сомко, хоч і собі хапався за булаву, але домагався правди, не принижувався й не запобігав царської ласки.

Татари сновигали по обох берегах Дніпра, палили села, брали бранців і гнали їх у свої землі. Не меншого лиха завдавали свої отамани — Тетеря, Сомко, Золотаренко, Брюховецький та інші, дрібніші. Кожен

вимагав присяги від другого, плати за те, що не спалить сусіда й не поб’є його мешканців. Кожен дбав тільки про свої добра, про свою кишеню, скрізь панував підкуп і обман — власне те, що діється в нас з вами нині, читачу. І плакала у Святотроїцькому Еллінському чернігівському монастирі Пресвята Діва Богоматір, і ніхто не зважав на ті сльози. "Погляньте отут, малоросійські сини, на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої", — пише літописець. Не бачать, не чують, не хочуть бачити, як колись, так і нині. "Усі вони, — каже літописець, — походили на Юду, що продав за гроші Христа, і де вже їм було дбати про безпомічну і пошматовану свою матір-Україну".

РОЗДІЛ СЬОМИЙ

Юрій Хмельницький все ще сподівався об’єднати Україну під своєю булавою. Допіру він писав листи московському цареві й польському королю, переконував, просив одного поступитися в переяславських статтях, не давити так немилосердно, другого в статтях чуднівських. Ні той, ні той не поступалися ні на йоту. Після розмови з Гуляницьким Юрій писав королю, після розмови з Голуховським — цареві. І хилитався, й гойдався, як береcток під вітром, до кого ліпше хилитися. Він давно зрозумів, що добра не знайде ні там, ні там, а все ж намагався вибрати з двох лих менше. Оголошував Україну нейтральною, але на неї лізли з усіх боків. Посилав військо, воно оволоділо Ромнами, Зіньковом, Гадячем, ходило під Ніжин, під Чернігів, але ті міста були міцно уґрунтовані. А в захоплені міста — Ромни, Зіньків, Гадяч — ледве звідти виходило військо Хмельницького, вступали козаки Сомка та московські ратники.

Найдужче долягав Юрія Переяслав, то була ніби столиця Лівобережжя, взявши її, можна було схилити й інші тамтешні міста. І Юрій оголосив похід на Переяслав.

Полки приходили й ставали над Тясмином. До травня зібралося сімнадцять тисяч козаків та тисяча німців-затяжців, гетьман просив на підмогу поляків, але було вислано тільки тисячу гусар. Рушили в похід.

Курява вставала від кінноти, лягала на росяні поля, високо в небі купалися в повітряних хвилях орли, під крильми на сонці поблискували білі плями. Орли — то на добро.

Через Дніпро переправлялися на сімнадцяти байдаках, кіннота перейшла бродом. Юрій сидів на гнідому аргамаку, той пирхав, гріб копитом землю — інші коні вже були на тому боці. Юрій переплив човном, коня Олелько перевів бродом. Минали села, майже всі напівпорожні.

Вітер од дороги зносив пилюку в правий бік, і гетьман їхав з лівого боку війська, вітер розвівав за його плечима бурку, як крило підбитого ворона. Під копитами слався пастівник: пощипана трава, тут і там коров’ячі млинці, сполохані чаєчки-чубарочки над головою. І враз попереду почувся крик — дитячий плач. Кінь зупинився. Далі були городи. Просто перед ним в розпрузі лежала затушкана в кожушину дитина й розривалася від плачу. А потім повела очицями, побачила гетьмана й раптом усміхнулася. І диво — та усмішка прокотилася по Юрієвому серцю сонячним клубочком. І враз зринула дика невідповідність дитячої усмішки й того, куди він їхав, — війни. З городу бігла молодиця, вхопила дитину, відвертаючись, приклала до грудей. І знову Юрію замлоїло під серцем від білої груді молодиці. А молодиця заторохтіла:

— Ой, треба додому, у мене там ще двоє, і вівці прийдуть. — Може, боялася козаків.

— А де твій чоловік? — запитав Юрій.

— А там, — якось непевно махнула рукою, — де всі. — І Юрій зрозумів, що "там" — це у війську, очевидно, в Переяславі.

Сомко з військом вийшов назустріч чигиринцям, але, довідавшись про силу, яка йде на нього, наказав трубити ретирду — відхід. Вернувся

й зачинився у місті. Місто обклали півколом, козаки копали окопи на випадок ворожої вилазки; оце слово "ворожої" відлунило гіркотою в гетьмановій душі: козаки — вороги козакам, Чигирин — ворог Переяславу.

Юрій ішов попід окопами, вдивлявся в місто, воно було зовсім близько — за банкетами й палісадом зводились мури міста. Козаки вже витягали на окопи гармати важкого заряду, опробовували їх: гримнули серпантини, ятруби — але ядра долетіли тільки до валу. Почали насипати бурти землі перед окопами. Плели з лози гуляй-городки. Туди носили луб’янки з порохом і ядрами. Юрій пішов далі, козаки шикували вози, ставили намети, кілька піхотинців уже варили юшку — якимось чином вловили риби при переправі, варили в дерев’яному відрі: розжарювали в багатті каміння й кидали у відро — юшка кипіла.

— Пане гетьмане, сідайте до юхи, — сказав літній козак з підсмаленими вусами.

Юрій завагався — хотілося показати себе простецьким і чогось було соромно.

— Нащо йому твоя юшка, — буркнув козак з темним циганським лицем. — У нього ковбаса на смальці.

Юрій пішов.

Ще до вечора хоронили чигиринського сотенного хорунжого, він надто наблизився до валу, а під валом у фосі — рові сиділо кілька переяславців і влучили. Ховали тут же, в таборі, під дикою грушкою. Поклали йому кварту горілки доброї, пінної, кисет тютюну турецького, люльку, шаблю. Ця перша смерть засмутила всіх.

Юрій притомився, рано ліг спати. Йому снилися півні з червоними і синіми хвостами, вони ходили по валу, козаки в них цілили й не могли влучити. Прокинувся від гарячого шепоту:

— Пане гетьмане, пане гетьмане.

Сів на похідному ліжку. При світлі маленької непогашеної свічі в кінці намету впізнав Олелька. Химерно біліла повішена на мотузці власна Юрієва батистова сорочка.

— Там пан ге… — осікся Олелько, хотів сказати "гетьман", однак не сказав, перекусив слово, — полковник переяславський, ваш дядько, хоче з вами мати конфіденцію на греблі.

Йти Юрієві не хотілося. Але, може, Сомко хоче сказати йому щось добре.

— Ви йдіть по греблі, — казав Олелько вже надворі, — а я попід греблею за вами, про всяк випадок. Стану за вербою.

Юрій йому нічого не відказав. Йшов табором. Тут і там горіла в барильцях смола — освітлювала табір. Військо спало. Так сплять тільки люди, які не знають, чи завтра доживуть до вечора. Спали на возах, під возами, попідкладавши під голови сідла, в наметах.

У відтулену вилогу було видно: в цьому наметі ще не спали — грали в кості. Стояла тиша. Принишкли верби, росяна мадь впала на землю. З великого намету долинав голос священика — козаки сповідались перед завтрашнім боєм, а тоді заспівали канта. У місті, в фортеці, подекуди світилися вікна. Там не спали. Чи бенкетували, чи готувалися до відсічі. З бастіону аж сюди долітали голоси — то гомоніла варта. Олелько тихо йшов за гетьманом. Він думав про те, коли б швидше скінчилася ця веремія і він вернувся додому, до Килинки. Як там вона? Не забула його? Певно, не забула.

І згадувалося йому: Олелько отакий — і кабешний, і дженджуристий, а тратився перед Килинкою, не вона перед ним, а він перед нею, вона вловлювала його цноту й зачіпала словом, а він шарівся перед нею. Килинка пустотлива і весела.

Зустрілися, як і колись, біля млина. Сомко курив затиснуту в кулаці люльку. Слабенький відсвіт спалахував на його демонськи красивому обличчі. Простягнув руку. Юрій слабенько потиснув.

— Ну що будемо робити? — глухо запитав Сомко. — Губитимемо козаків однієї матері України.

— А ви не губіть. Здайте місто, — мовив Юрій.

— Себто під поляків. Під ту шляхту.

— А що, під москалів? Москалі — то лихо.

— І поляки лихо.

— Поляки — лихо менше, — сказав Юрій розважливо. — Москалі — то назавжди. Вони дикі, злі, захланні. Сказано — орда.

— А ляхи?

— Ляхи — лихо менше. Вони скоро скінчаться. Їх он і шведи тузують, і австріяки. Впадуть вони, й ми визволимося. А в москалів земля велика, в них є куди відступати.

Вони обоє думали про те, як би стулити докупи Україну, й водночас кожен про те, щоб під власною булавою.

— У вас он і зараз у місті воєвода московський Волконський стоїть над вами, — казав далі Юрій.

— Через те мені й важче… — Плеснула в ставку велика рибина, раз і вдруге, й перетяла Сомкову відповідь. А мала вона означати — через те тобі легше перейти на наш бік…

…Вони ще кілька разів сходились на греблі і вели таку ж балачку, про ті їхні зустрічі стало відомо москалям, і хоч Сомко запевняв того ж Волконського, що він перекабачував Хмельницького на свою сторону, йому не повірили, й потім це йому коштувало власної голови.

Чигиринці обстрілювали переяславців ліниво, ніхто не вірив у можливість здобути місто, дарма палили порох. А на заклики Волконського їм на поміч ішли від Сум Ромадановський з військом — однієї кінноти в нього було десять тисяч — і з Ніжина Золотаренко, який довгий час нехтував проханням про поміч Сомка — свого суперника. Чигиринці упіймали московського вивідника й дізналися, яка сила йде проти них, боялися, що москалі й золотаренківці оступлять їх з боків і ззаду, а попереду — Сомко, й почали відступати. А вже на них напирало супротивне військо.

Дійшли до Дніпра навпроти Канева й почали окопуватися, але не встигли, їх наздогнали козаки Сомка. Кинули лопати, взялися за мушкети, за самопали, першу налогу відбили, відбили й другу. Рявкали серпантини, ядра косили оборонців. Одне з шипінням зарилося в пісок біля самих Юрієвих ніг. Проте він уже не збентежився, дивився спокійно. Дим валував до неба. Кіптявою вкрилися обличчя козаків, виглядали як чорти з пекла. Рев гармат і глоток з обох боків — козаки на козаків — зливався в одне. І враз налетіла кіннота Ромадановського, з прапорцями на списах, з галасом, збили зліва чигиринців з поля. "Уря-а-а!", — там окопи ще не встигли викопати, й почалася страшна січа. Військо Хмельницького кинулося панічно відступати, але втікати було нікуди, бігли до Дніпра, тут їх рубали шаблями, а тих, які у воді, стріляли з мушкетів. Стояло ревисько втікачів і помираючих, тріскотіли постріли,

лунала матірна лайка москалів. Декотрі з утікачів встигли роззутися, роздягнутися і, якщо не влучала куля, перепливали через Дніпро, бігли голі в кущі. А за півгодини марсовий танок скінчився. Тільки на піщаному миску скупчилася сотня німців-найманців, а з ними зо два десятки козаків. Німці стали в каре й захищалися до останнього. Скушували патрони, заряджали й стріляли, стріляли. Всі вони вилягли, жоден не здався. А з десяток козаків узяли в полон. Скрізь по берегу валялися гори трупів, чимало їх плавало у воді, яка мчала свої байдужі закривавлені хвилі до моря. Над Дніпровим плесом кружляли чайки, кружляло гайвороння, вони перемішалися, і вже важко було розпізнати тих і тих. Трупи лежали кілька днів, їх ніхто не прибирав.

Нестор доїхав з чумаками до Кременчука, а далі вони повертали на Козельщину, на Полтаву. А він потрюхикав понад Дніпром, щоб доїхати до Градизька й там переправитись на праву сторону. Їхав вільно: татарська небезпека скінчилася, а іншої не вбачав. І раптом на в’їзді у село Піщане його шкапу вхопили за гнуздечку двоє козаків.

— Злазь. Попався, татарський шпигуне, — бо ж був у татарському, й кінь татарський, і сам чорний, засмалений.

— Хлопці, який я татарин, — перехрестився. — Я козак, з Чигирина.

— З Чигирина? Нам такі теж треба, Хмельницького вивідачі.

Довідавшись, що Ромадановський іде на Переяслав через Кременчук, Юрій послав Олелька Чорного в Кременчук. Олелько доїхав до Піщаного, й там йому сказали, що Кременчук розорений і спалений дотла. Їхати далі було нічого.

…Олелько сидів на ґанку, на лавиці, й пив грушевий узвар з медом. Молодиці, зважаючи на його вроду й жвавість, не шкодували для нього кращих наїдків і напоїв. Він побачив, як з комори біля воріт вартовий козак вивів якогось чоловіка й повів за клуню. Певно, по нужді. Олелько

придивився й упізнав Нестора. Він ледве не скрикнув, але стримався. Він зачекав, поки вартовий привів назад чоловіка, а тоді покликав:

— Гей, козаче, узвару не хочеш? Спека. — А сам пішов і приніс баклажку з горілкою.

Козак випив кухоль узвару.

— Смачний.

— Бо з медом. А може, вип’єш чогось міцнішого? Ось на. — Й налив майже повен кухлик горілки. — Пий, сьогодні мені двадцять п’ять літ.

— Ну, то за твоє здоров’я.

Козак пішов до комори, а незабаром він уже дрімав на житньому кулі, прихилившись спиною до зрубу. Олелько вивів з хліва коня, одвів його в кінець саду. Сідла не брав, бо воно разом з іншими сідлами в другій коморі. По тому підійшов до комори, вийняв прибій і прочинив двері.

— Несторе, виходь, тільки тихо. Мовчи. Йди за мною.

І повів його в кінець саду, звідти в береги, берегом до лісу.

Коли напали на шанці Сомкові козаки, Юрій стояв позаду і дивився, як падають від пострілів його козаки. Він уже не так боявся, як першого разу, й навіть намагався керувати боєм. А оскільки стояв на горбку, то й першим помітив кінноту Ромадановського. Допався до коня й встиг проскочити до верболозів до того, як гусари напали на шанці. За ним погналося троє московських гусарів, але в Юрія кінь був кращий, і вони почали відставати. Він уже вскочив у лози, як кінь раптом спіткнувся й упав на землю. Юрій ледве встиг вихопити ноги зі стремен. Чи то кінь трапив ногою в копець і зламав її, може, вивихнув, чи був вражений

кулею: навздогін Юрієві стріляли, він не оглядався. Гетьман смикнув коня за повіддя, але той не ворухнувся. Тоді Юрій підхопився й побіг у кущі.

…У кущі глоду сиділи Олелько та Нестор, стриножений кінь пасся на галявині. Олелько поглядав на дорогу, яка кривуляла лісом. Враз він побачив на дорозі постать, чоловік важко біг, припадаючи на одну ногу. Олелько звернув увагу на ошатний одяг, на пера на шапці. Спершу подумав, що то поляк, але пригледівся й упізнав козацький жупан і козацьку бурку, яка віялась за плечима, а ще приглянувшись, у подиві впізнав і втікача: це був гетьман. Олелько підвівся з куща:

— Пане гетьмане, стійте, це — свої.

Юрій тицьнувся, зашпортнувся, а тоді вихопив шаблю.

— Пане гетьмане, вашмосте, це я — Олелько, — і виступив з куща. За ним вийшов Нестор.

Після перших митей подивування Юрій розповів козакам, як тут опинився, про розгром, про погоню. Стали думати, що чинити далі.

— Ви залазьте назад у кущ й не вилазьте звідти, — сказав Олелько. — А я піду до Дніпра, нам неодмінно треба переправитись на той бік. Я прийду за вами.

І він пішов. Його не було півтори дзиґареві години, Юрій дивився на свій круглий німецький годинник. Олелько об’явився свистом, відтак випірнув з кущів.

— Пішли.

Він привів їх до Дніпра, до густого очерету. На гілці погойдувалася, поглядаючи сизим оком, очеретянка.

— Ти, Несторе, роззуйся, — мовив, — а ви, вашмосте, бредіть у чоботях, бо поб’єте ноги об очеретяні штурпаки. Хоч і жалко ваших сап’янців, — і показав на гетьманові червоні сап’янці, прикрашені самоцвітами й підковані золотими підківками. — Тихо йдіть за мною. І зніміть оце, — тихенько подзвонив нігтями по легкій кольчузі на гетьмані.

Вони забрели вище колін. В очереті був припнутий невеликий човник-довбанка з одним веслом.

— Сідайте, вашмосте, у човен, наперед, тільки обережно, піднімайте високо ногу і, коли трохи стече вода, вступайте в човен. Отако, тепер другу ногу. Ти, Несторе, сідай посередині.

Сам сів на кормі, взяв у руки весло. Легенько стукнув гетьмана веслом по руці:

— Не беріться, вашмосте, за борти, бо потонемо, човен і так сидить дуже глибоко. Покладіть руки собі на коліна.

Хапаючись за очерет, попхав човна вперед. Й коли зблиснуло чисте плесо, пружко вперся веслом у воду, гребонув з усіх сил. Човен ледь-ледь зачерпнув води, подав уперед. Олелько гріб навскіс, за течією, під кручу. З лівого боку їх помітили, хтось гукнув:

— Ви хто, завертайте назад!

— Ти що, сліпець, своїх не впізнав, — голосно сказав Олелько, аж луна відбилась від кручі.

Човен ткнувся носом у пісок, і Олелько наказав:

— Бігом, он ліворуч стежка нагору. Ну, вашмосте, мерщій.

Юрія не було потреби запрошувати вдруге.

Вони вибрались на першу гору, пройшли темною припаддю й вишли на другу гору. Тут Олелько знову завів їх у чагарі й наказав чекати, а сам пішов на розвідини. Вернувся на возі парокінь, яким правив старий посполитий у брилі й полотняних штанях. Щойно посідали на воза, з-за куща вихопилося четверо татар. Татари хапали всіх, хто трапив під руки. Козаки посхоплювалися з воза. Олелько вихопив шаблю, а Нестор вхопив величезного дрюка, який лежав біля дороги. Одним дужим помахом він збив з коней одразу двох татар. Третього зарубав Олелько. Четвертий кинувся навтьоки.

На березі, біля самого поля битви, переможці справляли бенкет. Мертві їм не заважали. Сомко наказав привезти кілька барил горілки, медовухи і вина — золотого токаю, янтарного хересу для князя і офіцерів, він могоричив своїх козаків і золотаренкових, і москалів, і знав, для чого це робить. До рябого намету, біля якого сидів на сідлі Ромадановський — той не захотів бенкетувати в наметі, картина побоїська радувала його око, — підвели полонених козаків — тих, які не захотіли здатися й відбивалися разом з німцями. Попереду стояв літній козак з чорним, закуреним димом обличчям, з обвислими вусами, без шапки, з ріденьким розтріпаним оселедцем.

— Одбивався до останнього. Зарубав двоє наших, — доповів ратник з білою перев’яззю на руці.

Сухе, різьблене, палене злістю обличчя воєводи вигострилося ще дужче. Він махнув рукою:

— Розстріляти.

— Пане старший, — звернувся до нього козак, — прошу вашої милості: накажіть мене не розстрілювати, а посадити на палю. Мій дід помер на палі, мій батько помер на палі, нехай я буду з ними.

Ромадановський здивовано кліпнув очима, його довге мужнє обличчя з короткою рудуватою бородою й короткими вусами ще дуже видовжилося:

— Ну що ж, як сам просить, зробіть йому таку ласку, — й засміявся. — Ми люди добрі.

Козак прожив на палі два дні.

Другим був козак з відрубаною правою рукою, лівою він затискав рану. Козак не просився, не стогнав, тільки закусив нижню губу й змружив з болю очі.

— Розстріляти.

Козака повели вбік, він похитнувся, сів на горбок, впав і втратив свідомість. Його дострелили. Решту постріляли біля води серед мертвих тіл. Одному, потаємному вивідникові, викрутили буравом очі.

Козаки пили. Гірко пили, запивали свою біду, свою недолю, запивали свою вину, що вбивали своїх братів за чужі вигоди. Сомко пив з посрібленого рога. Він тільки надпив і, коли ніхто не бачив, опустив ріг та вилив горілку в траву. Він хотів бути тверезим. Пригрівало сонце, Ромадановський пішов у намет. Там лунали вигуки, голосне московське "ура", запозичене в монголів і яке в них означає "смерть". Бенкетував і єпископ Мефодій, колишній ніжинський протопіп. Він не одходив од воєводи, з яким перебував у конфіденції й приязні, нашіптував йому на вухо, направив його.

— Козаки тут почварні, бунтівливі, — сказав Ромадановський. — Надто старшина. Вони свого правлять. Вони хочуть самі панувати.

— У своїй землі… — несамохіть вирвалося в Мефодія. — І так, ваша правда, княже: вони несуть у серці бунт. Зате чернь тутешня смирна, до царя уклінна.

— Бо сподівається, що її звільнять від податей, від панщини. А то не так… Чернь має слугувати господам.

— Знаю, знаю, — жував бороду Мефодій. — Але того їй поки що казати не можна. Поб’ємо козаків — тоді. Нехай вірять. Ви ж бачите, які ці старшини, хоча б і Сомко, та й Золотаренко. Допинаються своїх давнин.

— Не давати їм того. Є одні закони — їх царської величності, московські. Усі повинні за ними жити. Й буде так. Повоюємо Константинополь…

"Ну, до того дуже далеко", — подумав Мефодій, а вголос:

— А спершу упокоримо Малоросію й знесемо Польщу.

— Меч — наша правда.

Перечекавши якийсь час, Сомко взяв два роги, наповнив їх трунком і пішов до московського намету. Там стояв гомін, парували страви, хрумтіли кісточки на міцних зубах, терпко пахла солодка мальвазія.

— Ваша вельможносте, — подав один ріг Ромадановському, — я хочу, щоб ми випили за перемогу. Це — німецька горілка, настояна на наших малоросійських травах. Такої ви ще не пили. За перемогу!

В очах Ромадановського погорда й ласка.

— Ура! — ревнули московські офіцери.

Офіцери гомоніли, кожен вихвалявся своєю звитягою, й тоді Сомко мовив упівголоса:

— Ваша вельможносте, саме час зробити вибори гетьмана. Тут майже всі малоросійські полки, всі, які вірні його царській пресвітлій величності, та й добре це зробити після перемоги.

Сомко сподівався, що виберуть його. Він щедро могоричив козаків горілкою, вони бачили, як він ішов у бій попереду всіх, немало золотаренківців віншували його, треба не проґавити таку нагоду. Скільки вже він буде наказним. Але тут зірвався Мефодій.

— Не можна зараз робити вибори. Треба запитати його величності. — Мефодій не хотів, щоб обрали гетьманом ні Сомка, ні Васюту (Золотаренка), він уже все владнав з Брюховецьким, той відкопав частину скарбу Богдана Хмельницького й віддав Мефодію.

Тут Брюховецького не було.

— Його царська величність дозволив вибори, — ледве стримуючись, мовив Сомко.

— Треба ще запитати. Чого ти лізеш! — закричав Мефодій. Вимочена в медовусі борода лізла йому в рота, пучки волосся стриміли з носа, він вирячив очі, сопів і пирхав. — Не можна! — перейшов на вереск. — Тут не все військо!

— Все, яке з нами.

— Не все.

— Все. А ти заціп, — тицьнув у його бік порожнім рогом, з якого пив, Сомко, трохи не дістався до лоба Мефодію. Той бризнув з келиха рештки горілки Сомкові на жупан. Сомко скинув руку на шаблю.

— Спиніться! — суворо сказав Ромадановський і жорстко блиснув очима. — Ви не на базарі. Зараз не місце для такої розмови. Зараз ми п’ємо побіду. За здоров’я його царської величності!

Сомко пішов.

— Бунтівливий він, — сказав князь.

— Козаки тут всі почварні, бунтівливі, — цвіркнув Мефодій. — Надто старшина. Вони свого правлять.

Повернувшись до Чигирина, Юрій впав у чорну меланхолію, глухий туск. Сидів у малій світлиці, де з одного боку в шафах книжки божественні, з другого — світські, брав то одну, то другу, прочитував кілька рядків і ставив назад. А то так і сидів з розкритою книжкою на колінах.

Думав одне, забував, думав інше — вертався до попереднього: думки шкандибали, кульгали, перечіплялися. Здебільшого об те, що сталося. А також: чи має сенс його життя, його тримання за булаву? Та й взагалі, чи має сенс людське життя. Для чого люди приходять у цей світ, для чого мучаться, чогось допинаються. Врешті, все йде прахом, ким би ти не був і чого б не досяг.

Брав у руки дзиґарі — їх на столі стояло кілька десятків. То колись була його улюблена забава. Вони обіцяли йому майбутнє, щастя, велике кохання. А тепер рахували минуле, рахували втрати. Юрій нікого не приймав, ні з ким не хотів говорити. Іноді виходив на вулицю або йшов до Тясмина чи Дніпра, з ним завжди йшли Олелько та Нестор. Хмельницький боявся ходити сам, боявся, що його умкнуть лазутчики Ромадановського або Сомка, та й від поляків можна було сподіватися всього. Вчора на дорозі понад Тясмином справді стояло три постаті, Олелько та Нестор вийшли наперед, познімали з плечей рушниці, ті пострибали на коні й помчали пріч. Вертався назад і на вулиці зустрів

Прісю, обоє зашарілися, й хто знає, котре з них дужче. Мабуть, Пріся, в неї почервоніла навіть шия. Коли Пріся вернулася з села в Чигирин, вона працювала на гетьмановому обійсті. І одного разу Юрій перестрів її на ґанку й, одвертаючи вид, тихо сказав:

— Прісю, постели мені сьогодні постіль.

Пріся зупинилася, спалахнула, її губи ображено тіпнулися, й вона опустила очі:

— У вас є покоївка. — Й пішла. Кругленька, але й ставна, з високо піднесеною голівкою.

Тепер Юрію було соромно перед Прісею.

Іноді заходив Йосип Тукальський. З ним Юрій намагався говорити на євангельські теми:

— І чого, ваше превелебіє, люди такі захланні, і чого одні хочуть підігнути під себе других? Чого не можуть жити в мирі!

Тукальський не міг пояснити, мимрив щось невиразне.

— Рід людський грішний. Злоба людська панує на світі.

— Так хоче Бог?

— Бог хоче добра. Люди народжуються вільними, як те заповів Бог, а потім одні гнітять інших. Бог вчить покори…

— Я не вірю в людський рід. І дивно мені, що Бог це терпить.

— У всіх правда різна, бо різна віра. У турків одна, у ляхів інша. Людина не може мати двох вір.

— Але ж одна віра… У москалів і в нас. Як же Бог терпить, що нашу церкву підгортають під московську?

— Він випробовує нас. Люди йдуть до однієї великої правди. Й тоді запанують не герби, не сила, а розум.

— Коли ж то буде, коли й нас не буде. Он як люто сікли на Дніпрі москалі козаків. А козаки втікали, не стояли до кінця. Забули і Кумейки, і Берестечко.

— Люди втомилися, вони хочуть миру. Будь-якого.

— А хіба я не хочу? Хіба не молю слізно короля?

— Король-то ще нічого. Коли б не шляхта.

— Так от… Віра православна… А ви за кого, отче, — за поляків чи за москалів? — повертів у руках дзиґарі у вигляді яйця.

— Хотів би ні за кого. Але коли немає іншого вибору, то більше за короля. Там менше брехні й лютості, більше Європи, хоч і більше пихи. Уповаю на Бога. Бог є любов. А ти сам, Юрасю?

— Я? Я вже десь і поза любов’ю, й поза ненавистю. Я в повній безнадії. Я б і чорта покликав на поміч, якби міг.

— Не богохульствуй. Через те й татар водиш.

— Через те, а що робити? Якби султан дав захист, нічого не вимагаючи взамін…

— То неможливо. Коли дають, тоді завжди беруть. Он москалі вже ведуть перетрактації з поляками, як ліпше нашу шкуру поділити. Оце — нам, оце — вам.

Тукальський поклав вузьку руку на бороду:

— Люта ненависть панує в нашім краї. І зрада. Їх принесли недобрі сусіди.

— І що ж робити?

— Визволитись від обох.

— А як?

— Якби я те знав.

— Ніхто не знає. А я… А я… Що мені робити… — трохи не заридав.

У відчинене вікно вливався запах бузку. Він змішувався з гірким запахом майок, які синім намистом обсипали бузок. А недавно за вікном пахла черемха. Ясний світ, який він запашний, нюхайте всі, користуйтеся всі, так ні, кожен хоче загарбати все тільки собі.

— Москалі з ляхами однієї каші ніколи не зварять, — розглядаючи корінці книг, мовив Тукальський. — Тут ідеться про більше: ляхи чи Русь.

— Таж Русь — ми, ми, — спалахнув Юрій. — Звіку правіку.

— Тепер уже москалі перебирають на себе Русь. А нас звуть Малоруссю. Й не тільки не хочуть визнавати нас першоруссю, а й ділитися спадком також. Русь — на Дніпрі: Рось, Роська, Роставиця, Росава — то найперший осідок Русі. Я читав літопис з Печерської лаври,

там все сказано. І Геродота читав. У нього в Причорномор'ї — скіфи, де Київ — царські скіфи, а де Москва — людоїди. Москалі те з Геродота вивирають. Вони — чудь і мордва заволоцька, татаро-монголами оправлена. Отож у них дика кров і жорстокі ординські звичаї. З ними не знайти спільної балачки. Та хто це знає, кому це болить. У нас на лихо кожен знає своє, свою кишеню, свої добра.

— А вождиків завелося, — понуро мовив Юрій. Він себе не відносив до вождиків, отаманів, вважав, що володіє спадковим правом на гетьманство.

— Колись і вони погинуть, — вів своє Тукальський. — Все ж бо в світі минає. І звитяга, й сила, а найперше — багатство. Лишається тільки лють звірина, тільки помста, тільки жадоба панувати. Хоч колись запанують не сила, не титули, не герби, а правда. Але — коли це буде.

— Лють, жадоба панувати — вони володіють світом. Й, мабуть, до кінця віку.

— Так, влада — найсолодший трунок. Солодший за меди, за любов жіночу.

— Для всіх? У тому щастя?

— Ні, не для всіх. Воно — різне. Для одного — в любощах, для другого — в дітях, для третього — в добрих конях, для четвертого — в чарці.

— А ваше, превелебіє?

— Моє, — і подивився у вікно. — Моє — у співі соловейка, в запахові півоній.

— А не в митрі митрополичій? — нахраписто прискалив око гетьман. Він уже не був отим соромливим, ніяковим Юрасем, як колись.

— Ну… коли б вона випала — не відмовився б. Але силою видирати її не збираюся. А ти ось… Для тебе влада — теж солодощі.

— Вельми гіркі. Я, може, від неї відмовлюся.

Юрій похнюпився. Виходило, що він теж із тих, які бачать щастя у владі, які борються за неї, воюють за неї. Мусив собі зізнатися, що це значною мірою так, хоч дедалі частіше думав про те, щоб спекатись її.

Вип’ялося голубе небо, синьо сяяла річка, кружляли круки і чайки. А вони пили. Три дні пили на березі Дніпра. Роз’юшені пики, п’яне белькотіння, гомін, трупний запах вже забивав горілчаний дух, живі — п’яні, тут і там валялися поміж трупами, на одного козака сів крук, той ворухнувся, й ворон з диким кряком злетів угору.

Сомко ще раз спробував підмовити Ромадановського провести вибори. Козаки випили стільки його горілки, що за неї могли вибрати й татарина. Але знову загукав Мефодій, аж вороння зривалося з трупів, — він-бо вже пообіцяв булаву Брюховецькому, дав великі гроші — пирскав слиною, вимахував руками, а за ним і Васюта — Золотаренко.

Зайшовши в рябий московський намет, Мефодій вихилив корець медовухи й став переконувати Ромадановського, що тепер Сомко їм більше непотрібний, що вони можуть самі завершити кампанію, піти на правий берег і здобути там міста, що полки Білоцерківський, Канівський і Черкаський охоче піддадуться під руку його царської величності.

Нехай він собі бенкетує, а нам треба, не гаючись, рушати на той бік.

Ромадановський теж випив солодкої медовухи й погодився. Зігнали човни від Ржищева й Стаєк і переправили на той бік десять тисяч

війська. Начальником над ним Ромадановський призначив стольника Преклонського.

Але й Сомко не дрімав. Він ще з ночі відправив кілька сотень у Канів, призначивши канівським полковником Лизогуба й написавши листи до інших полків, а сам почав піднімати на ноги решту війська. По березі ходили осавули, лили воду на м’яті пики, піднімали канчуками. І швидко зібралися, й рушили вслід за Преклонським. Бо ж потім скажуть, що звоювали правобережців без нього.

Преклонський підійшов до Черкас. Місто не чинило опору, але москалі увірвалися ґвалтом. Десь десятьох черкаських козаків повісили на майдані, почали грабувати.

Юрію Хмельницькому доповіли про це під час розмови з Тукальським. І він враз спалахнув, наказав збирати козаків, начепив уже не іграшкову, а справжню шаблю — важку карателю — й послав Олелька в степ до татар. Орда під проводом султанів Селім-Гірея та Махмет-Гірея кочувала неподалік й знялася враз, прилетіла. Дорогою понад Тясмином пішли на Черкаси. Проте Преклонський не легковажив, виставив вартових, і вони доповіли про орду. Московіти знялися й кинулися до втечі. Сомкові козаки й орда — за ними.

Татари мчали попереду. Дикі коні, дикий біг, дикі люди… У кожного по два коні, в бігові пересідають з одного на другого. Де вже козакам збігти з ними, де вже ратникам втекти від них. Втікали й не знали куди. Задніх вже рубали татари. Добігли до Бужина. Попереду клекотів Дніпро. Й тут сталося те, що було кілька днів перед цим. Ратники стрибали в воду, але в своїх довгих каптанах, у постолах одразу йшли на дно, деякі роздягались, пливли.

Блискотіли татарські шаблі, іржали коні, лунали людські хрипи й крики, бахкали постріли. По той бік, навпроти, стояв Ромадановський з рештою війська. Він наказав встановити гармати й стріляти по татарах.

Але там перемішалися і татари, й ратники, і козаки. А ядра не відрізняють своїх від чужих. Дим несло понад плесом, угору, трупи пливли по воді вниз, з фальконетів ядра не долітали до того берега, вражали у воді своїх. Юрій сидів на коневі далеко позаду, на високому горбі, й думав, яка непостійна, зрадлива дівка фортуна: нещодавно майже на цьому самому місці тішила одних і попирала інших, тепер навпаки.

— Треба б зупинити татар, — мовив до Гуляницького. — Люди ж…

— Як зупиниш! — стиснув у кулаку чорну, як ніч, бороду.

Припікало сонце. Юрій розстібнув дротяну сорочку. Знявся вітер, мовби його розбудили гарматним гуркотом. Гудів ліс за спиною. Тривожно кричало вороння. Тільки лелеки крутили високо вгорі своє вічне колесо, байдужі до людських пристрастей, бід і смертей.

Ромадановський, бачачи погром свого війська і боячись, щоб татари не переправились і не напали на нього, від’їхав від Дніпра і пустився навтьоки. Але татари таки переправилися, для них це було нескладно: накошений шаблею сніп очерету, міцно стягнутий — у татарина біля сідла пучок сиром’ятного реміння, щоб в’язати полонених, — припнутий коневі до хвоста, а сам тримається за гриву й перепливає річку. Татари нагнали Ромадановського на переправі через Сулу й дощенту його погромили. Воєвода з недобитками втікав до Лубен.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Олелько блукав панським подвір’ям. Ось перелаз, біля якого вони стояли з Килинкою, ось верби, де він ніжно взяв її за руку, отам у саду рвав вишні для неї. Серце заходилось, серце плакало, скніло. Несторові сказали, що пан Чолманський продав Килинку польським жовнірам на виграшку — у їхній польовий гарем. Там гибіє багато дівчат, хоч є й такі, які пішли туди з доброї волі. Олелько рвонув до панських покоїв, але

йому сказали, що пан поїхав з жовнірами, що він у їхньому війську. Серце Олелькові обкипіло люттю, він тут же поклявся помститися пану Чолманському, знайти його хоч і в пеклі.

…Обіперся руками на тин, і тин під ним затріщав, лозини кришилися в порох. І кришилися його мрії.

Юрієм оволоділо бажання діянь. Він зібрав усе військо, скільки міг, і повів його вгору вздовж Дніпра. Буйно клекотіла річка, буйно вставали кручі на її березі, й буйно було на душі в гетьмана. Він ішов на Київ. Сподівався, що кияни, знаючи про розгром Ромадановського, піднімуться, виженуть москалів і відчинять йому ворота. Зустрінуть так, як зустрічали його батька після Збаразької перемоги. Шалена думка, шалена мрія. Не відчинили, не зустріли.

Палало літо, пливли над головою хмари, наливались червінню, вони пливли важко, грізно, осоки по берегах стали бронзовими — нежаром, земля пересохла, кінські підкови дзвеніли, наче по бруку. Жита ще встигли налитися, хилили додолу стиглий колос, на якому гойдалися золотисті кузьки. І ці жита, й ці кузьки такі милі з дитинства, так тонко тиснуть серце, ділять його світ на той — з батьком і матір’ю, й на цей — з гарматами й вогнем, з недовірою і ненавистю.

Він стояв у полі, дивився на вежі, гармати на них, золоті церковні бані, над якими кружляли голуби, і його серце повнилося злістю й туском. Так простояв три дні. Втрачав віру, втрачав дух, бо дух опирається на діяння, а їх не було. І він рушив далі. Куди — не знав сам. Оминув Київ, виїхав на Оболонь, по якій дзюркотіли в Почайну бистрі мілкі струмки, виїхали на луг, лугом попід Луковим озером з’їхав на гору, й перед ним широко розчахнувся світ, а просто на нього весело й дужо мчала свої води Десна. Мчала од віку в Дніпро, річку його народу, його надій, його розчарувань, його краху. Річку, яка тече в жилах народу, без якої його немає.

По той бік біля гирла вовтузилося в човні троє рибалок, побачивши збройних вершників, заквапилися, налягли на весла, погнали човна за течією вниз до Чорторию. Над Дніпром, над Десною — над гирлом — кружляли чайки, ловили дрібне риб’я. Гетьман постояв, подивився на Вишгород, йому чомусь подумалося, що на цьому горбі могли стояти київські князі, коли правували зі столиці на відпочинковий двір, вони теж дивилися на Десну, й кожен думав свою думу. Не додумали до кінця. То таки були його предки, певно, щасливіші за нього, але і їх зборов розбрат, злі сусіди й важка доля. Сонце зайшло за хмару, воно здавалося чорним, зловісним і чорною печаллю впало на серце. Він повернув коня й поїхав униз.

Чорна меланхолія оповила його вдома. Ходив з кутка в куток, не знаходив собі місця. Думки в голові летіли чорним воронням, одна обганяла другу. Хоч би як хто казав, хоч би як хто думав, а він любив свою Україну, хотів урятувати її, та не знав як. Приклад батька не надихав, а гнітив його. Іноді він аж ремствував на нього, заздрив йому. Батькові все-таки велося, доля сприяла йому, але, розумів, і він вмів взяти долю за гриву. Він не до кінця дійшов до мети. Мусив піддатися Москві, хоч тоді це й не було підданство: багато подібних звичаїв, одна віра й одна боротьба. Але ж те й похилило їх униз. Татаро-монголи не руйнували православну віру, вони привезли з Києва у Москву митрополита й назвали його митрополитом всія Русі. Русі напівмосковської, бо водночас у Москві стояв монгольський бовван і московіти вклонялися йому, ставали перед ним на коліна, приносили йому жертви. І в першу чергу принесли в жертву руський нарід, їм — чуді і мері — було його не шкода. І ось нащадки одного того народу: чуді-мері-московітів-монголів налягають з Москви, й ті ж самі нащадки поганські налягають з Криму, а споконвічний руський нарід — український — потерпає і від тих, і від тих. І немає їм просвітку, немає життя їм, і йому, волею долі їхньому проводирю. Ні, сахався, ніякий він їхній не проводир, він — маленька крихка істота, горобчик у руках всесвітньої Долі. Куди він ще може кинутись, що зробити? І згадалось, як на ночівлі біля Ржищева до нього з темряви долітав голос кобзаря, у

якому його прирівнювали до бусурмана, до татарина. За віщо? Чи ж варто жити, щоб тебе порівняли з бусурманом?

Він хилитався, як билина на вітрі. А вісті до нього доходили все чорніші й чорніші. Багряна віхола й далі гуляла Україною, пекельна людська моровиця оповила обидва береги Дніпра, кривава повінь затопила їх. Його писар Тетеря навів поляків на Черкаси з лютим Чарнецьким на чолі, таким лютим, що не милував нікого, для одпору йому, знаючи, що не помилує, вийшли на стіни навіть орендарі з цадиком, але не стало чого їсти, не стало куль, і скарав багатостраждальні Черкаси Чарнецький, спалив їх, а що лишилося, пустив за димом. Невелике Ставище майже місяць боронилось від ляхів, і вони знищили його вщент. Люди човнами переправлялись з цього берега на той, а ті з того на цей — шукали собі затишку. Й не знаходили. Татари гасають Україною, забираючи в неволю жінок та дітей.

До Юрія писали запорожці, погрожували йому карами, вони стояли за Москву. Юрій сьогодні погоджувався з ними, а назавтра спохоплювався, на щось сподівався. Він знав, що й вони не захистять, а Москва забере в підданство. Він мучився, термосувався, не знав, на яку ногу стати. І одного дня наказав скликати раду. Все відбувалося так, як і тоді, коли він не захотів узяти булаву й віддав її Виговському. Нині думав, що тоді зробив неправильно, ні, він не був мудрішим і кращим за Виговського, й був тоді зовсім молодим, але якби з самого початку взяв булаву, це б убезпечило її від численних зазіхальників, претендентів, адже принаймні мав на неї більше права, ніж інші, яко син і наступник великого законного гетьмана.

...Осавули одсунули засуви, одчинили ворота, й туди, окрім старшини, повалили чигиринські козаки. Сніг рипів під чобітьми — починався січень 1663 року, на горіхові сиділа сорока й чичекала, неначе передражнювала кого. Старшина й козаки стовпилися біля ґанку. В тому колі якимсь чином опинилася зозуляста курка, тицялася, бігала туди-сюди. Над двором повисла напруга, кожен намагався відгадати, навіщо гетьман скликав раду. Врешті він вийшов на ґанок у

кожусі з коміром із хутра куниці, без шапки й без шаблі. У руці тримав булаву. Вона виблискувала самоцвітами, і блиск той здавався хижим. Гетьман був блідий, він міцно стиснув вуста, приклав ліву руку до серця. Вклонився громаді й тихо мовив:

— Панове старшини і всі козаки. Пам’ятаючи батьківські заслуги, ви вибрали мене на гетьмана, і я робив, що міг, але я не вартий вашої високої шаноби, не здолію йти батьковою стежкою, й не нагородив мене Бог батьковим таланом, та й фортуна йому слугувала, а мені не служить. Хочу попрощатися з вами, виконати своє давнє бажання: відректися від світу й дбати про спасіння моєї грішної душі. Дай вам Боже щастя, виберіть собі нового гетьмана, який зможе визволити вас і від ляхів, і від Москви. Простіть, якщо завдав кому якої кривди.

І поклав на широку ґанкову лавицю булаву.

Запала така тиша, що було чути, як пролітають рідкі пухнаті сніжинки. Навіть сорока на горіхові вмовкла. Козаки важко ворочали в головах новину, хоч чимало з них і сподівались на неї.

— Покинь, пане гетьмане, цей замір, — мовив генеральний осавул Ковальський, який стояв попереду. — Ми тебе обирали, прав, як можеш, ми тобі допомагатимемо.

І ще кілька голосів:

— Візьми булаву.

— Пануй, як батько.

З натовпу вихопився наперед Павло Тетеря, не так давно настановлений на генерального писаря, але він самовільно відсторонився від того свого чину, увесь час пробував у Варшаві, здобув ласку в короля й шляхти, і вони бачили тільки його гетьманом.

— Пане гетьмане, що ти робиш! На кого нас покидаєш у такий важкий час. — А сам аж переривався, бажання булави переповнювало його, аж брало корчами тіло. В грудях щось пекло й співало, він трохи не закричав: "Пануй ще", але тихіше прорік:

— У нас нині й немає когось кращого.

Знав: його слова працюють на нього.

Та в цей час десь позаду пролунало:

— Нехай собі йде до дідька, коли з нами не хоче жити.

І ще:

— Злякався, хоче під каптур сховати свою голову. Знайдемо такого, що стоятиме за наші вольності.

Юрій похилив голову й пішов у сіни. У нього на очах бриніли сльози.

Він пішов ченцем в Ординський монастир біля Корсуня. Незабаром його висвятили в архімандрити. Гетьманом обрали Тетерю. Претендентів на булаву було троє: Григорій Гуляницький, Виговський, який вже побував гетьманом раніше, а тепер мав чин київського воєводи й сенатора, й Тетеря. Виговського і Гуляницького дехто обстоював з запалом і жаром, але дехто пригадав, як вони побили Москву під Конотопом, а нині сподівалися на порозуміння з Москвою, на її прихильність, і вони заперечили. Тетеря схопив булаву й, залишившись з нею у світлиці сам, виціловував її, підносив угору й сміявся щасливим істеричним сміхом. Не знав, неборака, яка вона важка і як радітиме, позбувшись її.

Юрій ледве дослухав ранішню. Дух його був утомлений, тіло кволе. Бо й майже не спав: ніч була шкварка, небо креслили блискавки, але

дощу не було. Так само втомлено дивився на нього Спаситель у терновому вінку, а Божа Мати ледве тримала дитя. Вийшов з церкви. У трапезній теж було спекотно, в голові столу сидів архімандрит, теж втомлений, з пісним обличчям, йому слугували ієромонах та ієродиякон — слуг при трапезах не було. Врешті трапеза скінчилася, Юрій вийшов надвір, у дверях про щось сперечалися рясофорний чернець з мантійним ченцем — вони пропустили його. У монастирі до Юрія всі ставилися поштиво.

Парило. У небі повільно повзли задумані хмари, терпко пахнули любисток і без. Низько літали ластівки — на дощ. Пройшов садом, вийшов у хвірточку в палісаді — просто перед ним була пасіка. У голові ворухнулася якась відрадна думка: просто перед ним стояла бортна сосна, з неї звисала на мотузці колодка. Згадалося: такі самі сосни стояли на батьковій пасіці, й звисали такі самі колодки. По драбинці він хотів полізти вгору, вже торкнувся колодки, яка заважала, й тоді його схопив за ноги батько. Він сміявся. Й розтовкмачив йому, малому, нерозумному, що та колодка від ведмедя, ведмідь полізе на сосну, відштовхне колодку, й та його по голові — геп. Розсердиться, відштовхне дужче, й колодка зіб’є його з сосни. Батько пояснив: все солодке охороняється й здобувається важко. Враз перед очима затьмарилося: два дні тому отець економ, який їздив у Чигирин, йому розповів, що хутір Суботів знову розорений: і пасіка, і дім, а найстрашніше — церква, лютий Чарнецький викинув з могили кістки його батька та брата й топтав їх кіньми, потім люди позбирали й десь їх схоронили. Юрія охопили такий розпач і така лють, що він не знаходив собі місця. І вперше подумав, що не мав би йти в ченці, що мав би відомстити. Серце йому волало до помсти. Вузькою стежкою, яка вихляла поміж кущами, спустився до Росі. Річка стрибала по камінню, переливалась потоками, розливалася широкими чистими плесами. Під кущем верболозу сидів з вудками дідок у брилі. Юрій знав, що рибалки не люблять, коли їх відволікають, все ж підійшов. Привітався. Дідок відповів привітно.

— І не нудно вам оце цілий день сидіти над водою? — запитав.

— Не нудно. Вода біжить і змиває все чорне з душі й мислей. Усі недобрі думки — про світ, про життя, про клопоти, а найперше — про смерть, — охоче говорив дідок. — Оце посидиш і ніби прояснишся увесь. А потім прийдеш додому, принесеш з десяток пліточок і окунців, невістка посмажить їх або зварить юшку, а внучата такі охочі до юшки. Вимотають мисочку і гукають: "Сце, сце", і невістка біжить з горщиком. А мені так ловко на душі, і так вони вдячно дивляться на діда.

Юрій сумно подумав, що на нього нікому вдячно дивитися. І ні з ким йому сісти поговорити ладком про мирське, про життя, про світ. Якщо сказати правду: за цей час молитви добряче остирились йому. Він зрозумів, що нітрохи не наблизився до Бога, не набрав у душу тихої святості, навпаки, вона щодалі дужче бунтує, поривається до діянь.

Юрій таки довгенько посидів при річці. Над головою пурхала маленька червоногруда пташка-коноплянка, десь далеко тоскно скрипів журавель, хлюпала біля ніг річка. Дідок упіймав чималу рибину й радів, як дитина. І Юрій подумав, як іноді людині треба мало, щоб наповнити душу радістю, а іноді не наповнити її й від незліченних багатств, від найбільших успіхів. Як ішов повз пасіку назад, пасічник врізав йому стільникового меду, поклавши його на листок лопуха. Біля свого покою-келії побачив схилену на лавочці постать: Тукальський приїхав провідати його. А може, не просто провідати: нещодавно приїздив до нього, щоб разом їхати до Білої Церкви — обирати митрополита. Там був і король Ян-Казимир. З'їхалось чимало білого й чорного духовенства, висунули кілька претендентів, але король всіх їх відхилив і раптом запропонував обрати митрополитом його, Юрія.

Юрій спершу розгубився, а потім рішуче запротестував, навіть гаразд не знаючи чого, либонь щось йому підказувало, що він не назавжди розпрощався зі світським життям, що може йому ще треба буде пройти по кам'яних, тернистих дорогах життя. Так тоді й не обрали митрополита. Але тепер Юрій знав, що Тукальський приїхав до нього щодо цього. Тукальський твердий у вірі й твердий у мислях. Віра — це дух, несхитність душі, тільки хто зна, чи вистоїть його душа в цій

колотнечі. Гомоніли приязно. Тукальський розповів, як урядує новий гетьман Тетеря. Урядує кепсько, дозволив панам вернутися в маєтки — він, Юрій, не дозволяв, — мається як великий пан, суворий, крутий з простим людом. Тукальський розповів докладно й про те, про що Юрій вже знав: про обрання на лівому березі Брюховецького, про те, що він з Мефодієм обмовив Сомка, буцімто той хотів стати гетьманом на Гадяцьких пактах, про які Москва й слухати не хотіла, й про стинання в Борзні голів Сомкові, Золотаренку, чернігівському Силичу й ще багатьом старшинам. Юрій слухав зі скрижанілим серцем, дві великі сльозини скотилися йому з очей. Адже Сомко — близький родич і рідний Україні чоловік, а ще він знав його розум, його твердість, його розважливість, ну як вони тоді не дійшли згоди на греблі в Переяславі? А як могли дійти, в кожного за спиною стояла чорна тінь, приставивши до потилиці пістоля. Не менш прикро вразила Юрія в серце звістка про смерть Виговського, від Польщі, розумів: гинуть, гинуть кращі сини України, лишається непотріб. Тукальський оповів і про польський похід на Україну, як оминали добре укріплені міста, як дійшли аж до Глухова, й Глухів не скурали, стільки штурмів, стільки підкопів — і все марно. З люті, з розпуки розстріляли славетного лицаря Богуна, який не хотів допомагати ляхам взяти Глухів. А тоді підійшли з військом Брюховецький і Ромадановський, і поляки кинулися навтьоки. І всі разом чинили помсту над народом: Брюховецький спалив Чернігів, Чарнецький, вкотре, Ставище, а Ромадановський з військом прийшов у Лохвицю. Ратні московські люди почали грабувати, підпалили Лохвицю, Ромадановський ледве сам вихопився живий, а тоді кричав: "Блядські сини, злодюги, в кров, печінку мать, ви й мене спалите, хіба можна вас кудись пускать!" Неначе обшарпані оскаженілі вовки гасали по Україні та Білорусії, рвали, кусали, гарчали один на одного й знову кидалися рвати.

Так воювали разом російські ратники й українські козаки, така була поміж ними дружба. Чи не найкраще передає її невідомий нам літописець, автор "Історії Русів": "Козаки тії, будучи в походах разом зі стрільцями та сагайдачниками російськими, терпіли од тих солдатів часті та дошкульні глузування за те, що голять свої голови. Солдати тії,

бувши ще тоді в сірячинах та в личаних постолах, неголені і в бородах, себто в усій мужичій образині, були, одначе, про себе незрозуміло високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі прізвиська, як-от: полячішки, татарішки і так далі. За тим дивним звичаєм взивали вони козаків "чубами" та "хохлами", а іноді й "безмозкими хохлами", а ті сердилися за те, зводили з ними часті сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали до них повсякчасно огидою". (А пізніше називали всіх чурками, творили анекдоти про вірменів, чукчів, хохлів. — Ю. М.)

І знову Юрій подумав, що не зробив помилки, що не можна йти в підданство до таких людей, не можна вірити в їхню дружбу, яка завжди обертається в ярмо.

Тукальський помітив іскри пристрасті в очах Юрія.

— Ти не переймайся, — мовив. — Радій, що живеш у злагоді з своєю совістю, не наробив лиха більше, ніж від тебе вимагали злі люди. Чогось великого в світі можна досягти тільки насильством, підступністю, брехнею, зрадою. Ти ж живеш молитвами і живи так, — закінчив Тукальський.

Удвох з Тукальським вони поїхали в Городище до Юрієвої сестри. Коли верталися назад, їх схопили польські жовніри.

.Їхали скелястою доріжкою поміж двох озерець: там добували камінь для фортеці, й на тому місці утворилися невеликі глибокі озерця з зеленястою водою, і раптом з-за кущів вискочили озброєні люди, вхопили коней за вуздечки, відчинили дверцята, двоє сіли в карету з пістолями в руках, двоє — на приступці, ще кілька верхи довкруж карети й погнали на Білу Церкву, і далі, й далі — аж до Варшави. А звідти засадили в прусську фортецю Малаброк.

…У двох фортечних камерах було повно людей, їх помістили в маленькій кімнаті кутової башти, й там, крім них, було четверо. Троє міщан з Браїлова — з них намагалися витиснути викупні гроші, й ще якийсь циган. Усі вони лежали в кутку на соломі. Юрію і Тукальському настелили піл з сирих соснових дощок, які пахнули живицею. Циган був низенький, натоптаний, верткий, шахраюватий і вельми балакучий. Він одразу підсів до них, дістав з якоїсь потайної кишені карти, запропонував зіграти, але обоє відмовились. Не грали з ним і міщани: він уже обдер їх до нитки. Цигана брали на якісь роботи в фортецю, від нього вони довідувалися про вісті з волі. Як от те, що Виговського розстріляли з намови Тетері. І запечалилися обоє вельми. Все-таки Виговський був людиною високого клича, вірний син України, мудрий і зичливий. А потім циган розповів про те, що лютий Чарнецький п’ять місяців штурмував Ставище, ставищани відбивали всі атаки, але не стало хліба, не стало пороху, й вони мусили здатися. Він вистинав їх майже всіх. І потягнув звідти додому до своїх змієних язвин і по дорозі помер. На його місце — кермувати польським військом — король призначив полковника Моховського, також лютого й підлого, й той далі розоряє Україну. В Польщі скинули в державний казан всі, які мали, гроші, навербували війська, і повів ту галайстру Моховський на ті ж, уже майже дощенту спалені Ставища, а далі на Браїлів.

У цей час на Лівобережжі спалахнув новий вогонь — праведний. По всіх містах люд повстав проти московських воєвод, їх разом з військом виганяли геть і встановляли своє правління. Бачачи, що лишається сам, Брюховецький оголосив, що відколюється від Москви. Він ще на щось сподівався, написав до Дорошенка, який на той час прогнав Тетерю. Тетеря забрав усі, які були в гетьманській скарбниці, гроші й все інше, що можна було взяти, й дременув аж за Варшаву. Дорошенко перейшов на лівий берег, взяв Переяслав і почав виганяти воєвод з українських міст. Брюховецький повів своє військо назустріч Дорошенку, він все ще сподівався, що об’єднані війська оберуть його гетьманом. Зустрілися біля Опішні, й власне військо забило Брюховецького дубцями. Й все разом військо кричало: "Дорошенка на гетьмана обох берегів Дніпра!" То був славетний чоловік, серцем відданий Україні. Їх було двоє таких:

Богдан Хмельницький і Дорошенко. Обоє відважні, обоє рвійні, невтримні в радості й гніві. І той, і той могли на старшинській раді відрубати руку, піднесену в спротив.

…Дві доби тривав бій Дорошенка з поляками. І стратили сили, й відвагу, й порив обидва війська. Стояли мовчки насупроти одне одного. Дорошенко кликав козаків до бою — не йшли. Тоді він викликав оркестр: "Метелицю". Оркестр вдарив "Метелицю", Дорошенко вихопив шаблю й пішов сам один навприсядки насупроти польського війська. Козаки не витримали, кинулися вслід за ним і побили ворогів.

…І був він обложений у Чигирині московським військом. Кілька років облягали, штурмували його. І на старшинській раді всі вже втратили надію й намовляли здатися. Дорошенко сидів на бочці з порохом, курив люльку. Тоді він одіткнув затичку й повільно почав підносити люльку до отвору.

— Здамося йому, — показав угору, тобто — Богові.

І старшини посхоплювалися, закричали:

— Будемо битися, батьку!

РОЗДІЛ ДЕВ’ЯТИЙ

Крутили в небі колесо лелеки, високо-високо, видивлялися далекі краї, проглядали дорогу, висіли, неначе чорно-білі хрести, розіп’яті над грішною землею. А на землі люди крутили смертельне колесо, з гарматних і мушкетних пострілів, з перехрещених списів та шабель. Крутили на незжатому полі, на витоптаній луці — а вони тут скрізь такі — на грузькому болоті за річкою Рів. І вже колесо перехилилося, перехнябилося в один бік, і вже жовніри Моховського втікали, а козаки Дорошенка насідали на них. Олелько вже давно намітив постать у леопардовій шубі поверх броні ("рябий собака"), й гнався за нею. Його

галай-кінь геть вхекався, вхоркався і вже не біг, а вибехкував обома ногами, вистрибував з однієї ковбані в іншу. Але й білий кінь під Чоманським теж уже басував на місці, осідав на задні ноги. Врешті осів так, що вже не міг випростатись. І тоді вершник звільнив ноги з стремен і стрибнув у болото, загруз по самий пояс, виборсався, побрів, важко вириваючи з твані ноги. Чалий теж вже не міг іти. І Олелько покинув його, пробирався через купини, через ситняг та осоку за Чоманським. Поляки втікали на Гнівань, а гнів людський гнався за ними. Чоманський шугонув у ковбаню, виборсався з неї, покинув рисячу шубу й тепер брався в броні, яка блискотіла то яскраво, то тьмяно, й виблискувала в його руці тонка шабля-сигізмундівка. Олелько теж двічі провалювався, рукавом витер багнюку з лиця, високо закидаючи ноги, поспішав за ляхом. Ось уже відстань скоротилася до кількох сажнів. Попереду бігли полем жовніри, які вже виборсалися з болота. Олелько майже сягав свого ворога шаблею. А той зупинився, став на купині. Купина тремтіла, похитувалася, але він підносився над Омельком. Козак глянув у перекошене од страху обличчя пана, і йому згадалася вся наруга, й серце закипіло гнівом. Заходячи збоку, замахнувся. Чоманський підставив сигізмундівку, але надто квола була його рука, надто вона тремтіла від страху, бо шабля випорснула в болото від першого удару козака. Шляхтич похитнувся на купині й полетів сторчака. Олелько рубонув розпростерте в повітрі тіло.

Важко брів на сухе. Лівий чобіт загубився, правий був як гиря. Нарешті ще черідка ситнягу, кілька дрібних купин, і він на сухому. Стрибала перед ним пташка волове очко, промчала черідка крячків, бився в конвульсії поранений кінь, не знати чий — без сідла. Скрізь лежали трупи, кінські і людські — ляхів і козаків. І стояли або лежали перекинуті ляські вози, біля них поралися козаки, дуванили вози. Олелько зняв другий чобіт, примірився оком, зняв з убитого козака чоботи й одягнув їх. Пішов поміж возами, біля яких валялося всіляке начиння: запасні сідла й вуздечки, бронзовий і срібний посуд, килими, польські жупани, шапки з чаплиними й павиними перами. Йому не було потрібно нічого. В одному критому возі почувся жіночий вереск. Відтулилась вилога, й він побачив спотворені страхом розмальовані

личка панянок, то були панянки з шляхетського похідного гарему. Одне личко йому здалося знайомим, він аж зупинився, аж заточився. Килинка?! Вона не верещала — мовчала. Біля сусіднього воза порався якийсь дядько у польській шапці з шишаком. Олелько вернувся до болота, роззувся, поліз у болото й зняв з мертвого Чоманського черес з грішми. Підійшов до дядька, простягнув йому пояс.

— Візьми, тут багато. Вистачить на хазяйство. А тоді забереш оцю дівчину, — показав на Килинку, — посадиш на воза й відвезеш, куди вона скаже.

Дядько заглядав у закомарини череса. Він був повний. Килинка не впізнала Олелька: його обличчя було заляпане багном. І скотилися по його обличчю дві сльози, й згубилися в патьоках бруду. Серце скніло, серце плакало. Але мав іти далі.

Дядько почав запрягати у воза гнідого коня. Олелько ще мить постояв і побрів витолоченим, згарцьованим полем.

Дорошенко наполягав перед королем на звільненні Тукальського і Юрія. Та Юрію і Тукальському вдалося втекти з Варшави. Тукальський поїхав у Київ, а Юрій під Черкаси у Мошнівський монастир. Туди до нього приїхав Дорошенко. Вніс до келії запах вітру, запах пожеж, що заплутався в його чорній кучерявій бороді. Вніс дух неспокою. Говорили все про те ж, як їм бути. Дорошенко розказав, що наказав арештувати ворохобного Мефодія, той втік у Київ, і його арештували там за обман москалі, відправили в Москву й засадили в монастир.

— Цар кличе до себе, — стиснув на гранітному обличчі чорну бороду великим кулаком. — А сам послав на Україну військо, Ромадановський обклав Котельну, я підійшов і прогнав його до Путивля. А що далі? З поляками нам не по дорозі, й з москалями також. Гине Україна!

Стояв посеред келії великий, дужий, валетний. Ніхто не міг зрівнятися з ним силою і мужністю. А отже, нічого не міг вдіяти й він. Була в його серці Україна, але її не було в інших. А вона мусить бути одна на всіх.

І не сказав того, що, погнавши Ромадановського, москалів, покинув військо й помчав у Чигирин. Хтось йому приніс звістку про його молодої жони безчестя, буцімто стрибнула з молодим козаком через пліт, і він полишив військо, вже майже здобуту перемогу яко гетьман обох берегів Дніпра, полишив наказним мало знайомого йому чоловіка — чернігівського полковника Дем’яна Многогрішного й полетів додому. Все життя потім не міг пробачити собі цього вчинку, все життя дорікав і карався, бо Многогрішний одразу розпочав переговори з Ромадановським, а потім Москва зробила його гетьманом Лівобережжя. Одна мить, мить облудної любові, перекреслила все.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ

Юрій стояв у церкві перед образом Спасителя у терновому вінку й думав про те, що і в нього на чолі терновий вінок і він вже ніколи не звільниться від нього. Службу правив архімандрит, слугували йому ієромонах та ієродиякон. Юрій вже й сам архімандрит. "Да воскресне Бог і розточаться вразі його", — глухо гудів архімандритів голос.

"Як вони розточаться, як їх стільки, — думав Юрій. — З усіх сторін". Почував томління душі, духа. Служба кінчалася. Вийшов з церкви, погомонів трохи з отцем економом. Того цікавили тільки види на врожай, взятки бджіл, опороси свиней. Підійшов до воріт. Незчувся, як вийшов на дорогу. Дорога була лісова, оминаючи коров’ячі млинці — недавно пройшла череда, — йшов стежкою попід лісом. Враз почув позаду пофоркування коня, стукіт коліс. Зупинився, перечікував. Дорогою їхав віз, напелешканий травою. На возі сидів чоловік. І враз Юрій упізнав погонича — то був Нестор. Нестор також упізнав Юрія, ґречно вклонився, скочив з воза. І вдруге прозріння найшло на Юрія: цією дорогою він уже їхав. Але коли?

Вони йшли поруч, Нестор тримав у руках віжки, важкий брюхатий рябий кінь тюпав по дорозі.

— Звідки це ти й куди? — запитав Юрій.

— З лугу, везу траву, — схитнув головою на міцній шиї Нестор. — Скотину тепер випускати на пашу не можна — одразу займуть.

— Хто?

— А хто тепер не займає. Дома все-таки безпечніше. Хоч і там… Я вже двох татар сохірем прикандичив.

Юрій згадав, що сохір — це важкі дерев’яні дворогі вила для сіна.

— І нашого одного. Він думав, що вдома тільки одна Настя. А ось і мій двір.

Хата була з лози, не хата, а халупа, обмазана глиною з кізяком, і лісний хлівець. Зате од хати до воріт — яскравий квітник: царська борідка, крокіс, красоля. І город у пониззі розкішний: головаті соняхи, рожевий і червоний мак. Мак вже починав облітати. Нестор розпріг коня, одніс у хлів свіжої, з давким запахом, трави. Посідали на призьбі.

— А ви, ваша вельможносте… — подивився на рясу Юрія. — Чи як вас зараз величати — ваше превелебіє? Була чутка, що ви в тюрмі, в далекій.

— Був у далекій, у Пруссії, в Мальборку. А тоді привезли до Варшави. Звідти я втік.

— Втекли?

— Дорошенко допинався мого звільнення. А тоді прислав двох козаків, один з них Олелько. І гроші. Підкупили вартового.

…Йому згадалася темна ніч і гроза, й слизький мотузок через рів з водою, який перебрели — гаразд, що було тільки попідруки. А вода темна, смердюча, по краях заросла очеретом, з роси вирвалася зграя качок, налякавши до півсмерті. І коні мокрі, й сідло слизьке, й гонитва в ніч, насліпо — Олелько попереду якось бачив дорогу. Він тримав Юрієвого коня в довгому поводі. І Юрій потім не раз думав, що все людське життя — погоня і втеча.

…На поріг вийшла Настя з дитиною на руках. Маля хапало її за носа, вона сміялася. Привіталася, вклонилася низько.

— А ти зовсім покинув військо? — запитав Юрій.

— Покинув. А яке воно… То одному служить, то іншому. Й не знаєш, за що життям важиш.

— Зараз я насиплю борщу, — сказала Настя. — Борщ вдався. Ви такий їли тільки вдома.

І враз Юрію викільчилась химерна думка: куди діваються козаки. Вони провалюються в борщі, в жінчину постіль, в сварки, в городи… І хіба вони винні? Так влаштовано життя. Він би й сам залюбки посидів на призьбі з дружиною та погойдав на коліні дитя.

— Думаю подаватися звідси, — сказав Нестор, закурюючи люльку.

— Куди?

— Світ за очі. Хіба тут можна жити… Один раз вже побував у татарській неволі, втік.

— Всі ми втікачі. А куди втікати…

— Поїду в кінець козацького поля. Там люди осідають слободами. Є вже й не наші слободи: москалі сербів селять. Й ті допомагають москалям. Добрі з них помічники, особливо на підпалах і на катівнях. Оце ще з’їжджу в Чигирин…

— Приїдеш з Чигирина, розкажеш, що там. Я в монастирі, скажеш — мене покличуть.

Борщ справді був дуже смачний. До порогу ступав тихо, по чисто вимазаній долівці, притрушеній рогозом і дикою м’ятою. І знову в серці світилося осердя світу — дитя, й знову думав, що то найбільше щастя — в родині. І це йому не дано?

…Юрій слухав Нестора у своїй палаті. Звелів келійнику принести квасу, Нестор пив квас і розповідав. Власне, майже все з того Юрій вже знав. І те, що Україна розпанахана надвоє Андрусівським перемир’ям, і те, що тепер на Україні три гетьмани: замість втеклого Тетері від Польщі настав Ханенко, в Чигирині — Дорошенко, який пішов на лівий берег назустріч Брюховецькому, й власне Брюховецький, військо його розідрало, й проти Дорошенка виступив Ромадановський, і Дорошенко побив, погнав його, і той втікав у Путивль, і мав би Дорошенко його догнати, добити, але хтось йому сказав, що його молода жінка скочила в гречку, й він покинув військо, помчав назад, у Чигирин, а наказним гетьманом залишив Демка Многогрішного, й той підпав Москві, й Москва зробила його гетьманом Лівобережжя, й Дорошенко тепер б’ється, як риба в сіті, він не хоче служити нікому, але в нього не досить сили й мало грошей, були б гроші, його б, може, підтримали запорожці…

— А люд колотиться, кажуть, що має настати нова Хмельниччина, й будуть лиха великі, бачили в небі меч вогняний вістрям на Схід…

— Меч той — небесне тіло, воно мандрувало по небу, — сказав, а самого ніби раптом щось струснуло, закрутило, обпекло кип’ячкою. Такого з ним ще ніколи не було. То, може, даремно він утік у схим, даремно зрікся свого люду, свого краю, він може ще пригодитись йому, він може зупинити ці чвари, об’єднати всі волі в одну, об’єднати цих пошарпаних гетьманів, присоромити їх, примусити молитися одному Богу, одній Україні. Він відкопає батьків скарб — частину відкопав Виговський, частину Брюховецький, але про більшу половину знає тільки він, йому одному про нього сказав батько, — накуплять мушкетів, шабель, гармат, пороху й захистять рідний край. Гомонять про нову Хмельниччину? То добре. Пора їй зайнятися. А він же Хмельниченко!

— Поїдь у Чигирин, нехай Олелько приїде возом і забере мене.

Нестор перехрестився після обіду до образів.

— То давайте я відвезу вас.

— Під’їжджай до монастиря.

Їхали мимо крутих гір, порослих лісом, краєм Черкас — попід самим Дніпром: крізь обпалене листя садів чорніли обгорілі комини, наставлені в небо зводи колодязних журавлів, здавалося, хотіли злетіти звідси, тополі шелестіли спаленим листям — багато разів місто брали боєм і ті й ті, обчухрали його до дна; виїхали на Чигиринську дорогу, в ліву руку слались поля, в праву — луг до Тясмину, й там верби, осокори, густа смуга верболозів. Таке все знайоме з дитинства, таке рідне й дороге. Дорошенко зустрів його скупою усмішкою в густу бороду.

…Глупої ночі одкопували скарб у Суботові. Юрій привів їх на край маленького кладовища, показав хрест.

— Тут.

— Так це могила, тут покійник.

— Немає тут покійника, — мовив Юрій. Він сам тремтів і щулився. Над'їдена скибка місяця то ховалася за хмари, то вигулькувала з-за них. Було моторошно. Юрію здавалося, що хрести рухаються, що від дороги йдуть якісь тіні, й над ними також простерлася тінь.

Дорошенко вихитав хреста й першим взяв лопату. Копали довго. Врешті лопата вдарила по чомусь твердому. Дорошенко ще трохи покидав землю й взявся вивертати чимале барило. З кректанням завдав його й викинув нагору.

— А може, це горілка, — сказав осавул.

— Горілка б хлюпала. Несіть барило до воза.

Йшли до воза. У пітьмі сіріла церква — батькова, Богданова. Спомини тислися до голови… Отамо була конюшня, отамо три криниці. Там росла шовковиця з великими сизими ягодами. Щось щімке, затемнене страхом, замлоїло біля серця. Було життя, був він найменшою дитиною, всі плекали його, пестили. І все це минуло, як чорний сон, як марево. І ось він стоїть сам, і немає батька, немає матері, немає брата, сестри розлетілися, як ластівки з-під стріхи, й не зазнав він любові, не зазнав радості, знає тільки напуст, злість, дзенькіт шабель, спалахи пострілів. А мабуть же, він прийшов у світ для іншого. Й що здобув?

…Дорошенко почав ладувати військо. Збирав козаків, наладував трохи молдаван і німців, прикупив гармат. Він збирався йти на Лівий берег, привертати на свій бік козаків і посполитих. Але в цей час випірнув, неначе нечистий з ополонки, Суховій — четвертий гетьман, від Запорожжя, й з'єднався з Ханенком. Юрій поїхав до них, сподіваючись на якесь порозуміння. Він вже знову хилився на те, щоб порозумітися з Москвою, але ж не мав ні прихильників, ні війська. Дорошенко ж, хоч на

словах визнав протекторат султана, насправді не збирався служити нікому.

Суховій з Ханенком виступили з Умані, з ними в обозі теліпався і Юрій. Суховій та Ханенко оточили Дорошенка в Стеблеві, над Россю, приперли його до урвища, де внизу по скелях клекотіла бунтівлива річка. Здавалося, Дорошенку надійшов край. Та в найкрутіший момент з боку Гарбузина підоспів йому на поміч Сірко з запорожцями, вдарили на різномасте військо Суховія та Ханенка, й ті втікали. Бігли на Умань, але по дорозі по них вдарила білгородська орда, й тепер кожен рятувався, хто як міг.

Тільки Олелько лишився з Юрієм. І гнав коні воронії, поки вони не вкрились піною, а татари наздоганяли. Тоді Олелько обрубав посторонки, на одного коня підсадив Юрія, на другого сів сам, й знову коні летіли, як птиці, гублячи в траву шматки піни. І врешті Юрієві горло захлиснув аркан. Олелько якось одбився, добіг конем до лісу, кинув коня й шелеснув у ліс. Юрій не знав, чи він врятувався. Це були білгородські татари з силістрійським пашою. Паша відправив Юрія в Акерман, а далі — в Стамбул. Юрій був ув’язнений у Семивежній фортеці.

…Минали дні, тижні, роки. Все нижче й нижче опускалася душа. Тьмарився, темнів розум. Тільки тіло набирало ваги: їжу давали смачну і в достатку. І постіль — не солома або сіно, а м’які турецькі перини. Вранці сходило сонце. Перший промінь заглядав у ліве стрілчасте віконце високо вгорі. Далі воно осявало всі кутки в павутинні. Відтак загорялися ще двоє, світлими плямами падали на протилежну стіну. І поволі посувалися праворуч. Першим темніло праве віконце. За ним — двоє інших. Темницю оповивала пітьма, яка все густіла й густіла.

…Сонце кружляло довкола землі — дні, тижні, місяці, роки, й маліла, маліла Юрієва душа. І вже думки були як заїжджені коні, котрі не хотіли чи не могли бігти. Іноді хотілося жінки, хотілося гаряче, жаско. А більше не хотілося нічого.

…Одного дня зайшов Ібрагім-паша. Він залишив двері прочиненими. І поманив за собою Юрія. Повів його в сад, де доріжки посипані дрібними білими камінцями, де з обох сторін якісь кущі, обсипані великими білими, ліловими, синіми, голубими, червоними квітами, де в блискучих клітках павичі з хвостами кольорів всієї райдуги, де високі фонтани й дзюркотливі струмки, які спадають грайливими водоспадами, де лев позіхає в залізній клітці; звідти паша повів Юрія в будинок, довгим коридором, а тоді сходами ліворуч, на балкон, перила якого застелені килимами, на балконі на горі рожевих подушок лежав… султан — Юрій вклонився йому низько — а внизу в залі лунали приглушені голоси, паша вказав Юрію на подушку, той сів, паша присів навпочіпки біля дверей, приклав пальці до вуст, а тоді до вух — мовляв, мовчи й слухай. І Юрій слухав. Він вже досить добре розумів турецьку мову. Внизу відбувалася військова рада. Там сиділи воєначальники — сераскири, паші, аги… І йшлося про похід. Похід на Україну, на Київ, і далі — на Москву. Називали полки, командирів, дороги, якими йтимуть. По тому паша сказав Юрію, що й він йтиме в тому поході, йтиме гетьманом, а ще йому присвоюється звання сарматського князя. Юрій був оглушений тією новиною, але не міг до кінця виважити, що це означатиме для нього. Все-таки він знову гетьман. Хоч і під турком. Але ж і батько його, був час, шукав турецької протекції. Може, під нею він з’єднає Україну. А тоді — майнула й така думка — з допомогою європейських монархів звільниться від турка.

По тому сидів серед широкого двору. З низеньких дверей, з підземелля виводили невільників — українських — і приводили з робіт — з саду, з конюшні, ставили перед ним, паша казав, а товмач перекладав: знають вони, що перед ними гетьман Хмельницький, чи хочуть на Україну, в його військо, в його почет; невільники тратились, міркували: хоч як би там було, але це ж на Україну, побачать свій край, а може, вдасться й утекти, перебігти. Тільки один, з блискучими очима, довгими вусами сказав: це ж йти з турками, ворогами Христа, ворогами батьківщини — не піду. Його скарали. А всіх інших — їх було більше сотні — поголили, нагодували, одягли в козацький одяг, вишикували в

козацький стрій з шаблями й прапорцями на списах. І вони пішли в похід за Хмельниченком.

…Військо пливло плавом. Вкрило степ до обрію. Йшло воно під Марсовою зорею, вночі зірки креслили небо, захід полум’янів, степ столочили до тирла, Юрій намагався їхати не в тумульті — трохи збоку. Одного разу з балки вибіг табун дроф, вовча зграя втікала, щулячи вуха, лунала чужа, вже дещо зрозуміла, турецька мова й мова татарська, йшли коні з довгими вухами, йшли дивовижні верблюди, везли гармати важкого заряду й гарби та кочі, повні всілякого начиння. Купами комашилися татари, зарізавши присталого коня, ще майже з живого пили з шиї димучу кров, кості валялися по дорозі, й не знати, вже чиї — людські чи звірів. Переправились через Дністер, далі через Буг — переправа була на човнах, а човни на якорях. Іржали коні, ревіли верблюди, верещали чауші, віддаючи команди. Вітер зривав з-під кінських та верблюжих копит розворушений пісок, боляче сік обличчя.

Врешті з піщаних горбів Юрій побачив Чигирин. І серце зайшлося, й стиснуло горло, враз постало перед ним минуле й обпекло терпкими споминами. Турки ставили на горбах великі намети — насамперед для візира і для паші, — поставлено намета і йому. Заходила ніч, вони скакали попереду на конях, роздивлялися. І вже тягли гармати та мортири, й несли коші з ядрами, а великі ядра просто котили. Копали шанці, насипали бурти землі для гармат. Наступного ранку в наметі візира була якась спішна рада. Турки впіймали козака й вивідали, що на виручку обложеним йдуть козаки гетьмана Самойловича, ратники воєводи Ромадановського з калмиками, воєвода Бутурлін і князь Голіцин з особливим московським військом. Це оповів Юрію паша, сидячи на високім барабані біля намета. Гармати почали обстріл Чигирина. Величезні, пудові ядра, лишаючи димні сліди, летіли до міста й били у високу кам’яну скелю. На ній стояли москалі, козакам лишили нижнє місто, ті стояли на стінах.

— Цей похід — славетний, — казав паша, обсмоктуючи рожевого персика. — Нарешті ми скураємо Русь. Буде вона, себто Україна, нашою

провінцією, а ти будеш над нею гетьманом, нашим вірним васалом. І підемо далі, до Москви й до Крижаного моря. Й Азов буде наш. А Москва нехай іде в свою холодну Сибір.

Юрій думав про те, що кілька літ перед тим Ромадановський з Самойловичем оступали Чигирин з гетьманом Дорошенком, і засипали його ядрами, й штурмували безугавно, й зламали зуби. І погинуло люду з обох сторін незлічимо. І тоді приїхав до Дорошенка Сірко й сказав: "Про Самойловича кобзарі погані пісні співають. А це вже, Петре, почали й про тебе. Чи варта булава стількох животів людських". І Дорошенко похнюпився й віддав булаву Сіркові, щоб той заховав її на Січі до кращого часу, а решту клейнодів віддав Самойловичу й передався сам. І поселили його в містечку Сосниці, й сидів він там, немов той сокіл з обтятими крилами.

Юрій сказав про це паші.

— А що як і тепер Чигирин вистоїть. Міцна це фортеця, я знаю, я в ній жив. І стоїть вона у важкоздобутнім місці.

— У нас гармати найважчого заряду. І наші спахії муштровані, до бою вельми вдатні. Здобудемо цей Чигирин, астрологи наші по зірках це прочитали, погріємося на головешках.

Останнє не потішило Юрія. Його душа бралася жаром. Але не жаром звитяги, не жаром перемоги, а жаром тривоги, сумнівів. Почував, що тут повинна вирішитися його доля. Яка вона щербата в нього. Як мало було в нього радості, як багато страху й ненависті. Тільки вона, ненависть, вічна, радість минає, гордість гасне, а ненависть палає. Вона в нього й до Москви, й до Варшави, й до Стамбула, до оцих пихатих турків у аршинних шапках. Он як шмаляють по фортеці, он як ладуються в строї! І як так сталося, що він опинився тут? Хіба він винний? З усіх сторін облягли, не давали дихнути.

А за пашею стоїть причмелений дервіш у химерному картатому строї, з якоюсь хламидою на шиї, з чорними корінцями в руках — ворожить-провіщає грімку перемогу турецькому війську.

До паші підвели захоплених у полон двох городових козаків, двох братів. Що брати, одразу впадало в очі: обоє носаті, губаті, в обох по родимій плямі над лівою бровою. Поруч з пашею стояв товмач, обіч два яничари з оголеними шаблями. Паша щось сказав, товмач, а був він з українців, мовив братам:

— Його осяйність великий паша готовий простити вам, він може взяти вас до себе у військо й нагородити в Криму чи Туреччині садом-землею, аби ви тільки відмовились від свого бога й прийняли Аллаха.

Козаки мовчали. І тоді товмач сказав від себе:

— Погляньте, як гарно світить сонце, як зеленіють верби над річкою. Тільки жити й жити. Ось я, я маю сад у Криму, вівці, три жінки.

— Ти — пес продажний, ти — турецька підтирка, але я таким ніколи не буду. Заткни пельку.

Товмач щось сказав паші. Той взяв зі срібної таці плід інжиру, ворухнув рукою. Блиснула шабля. Козак упав мертвий.

— Ну, хоч ти, дурню, розумієш, де є життя, а де смерть? Ти відмовишся від свого нікчемного Бога?

Менший брат упав на коліна, обняв тіло старшого.

— Я вірую, як і мій брат. Я ніколи не стану бусурманом. Ім’ям свого брата проклинаю вас.

Ще раз блиснула шабля. Паша поклав другу інжирину в рот.

А гармати ревуть, а гармати гуркотять. Кожна несе смерть.

Уже давно довкола Чигирина всі поля, всі дороги, всі підступи политі кров’ю. І вже давно на цих землях господині по всіх городах вивирають сапами кістки й складають їх на обміжках. Скільки ж їх буде тепер!

Візир наказав відкласти штурм. Татарські дозорці доповіли, що з того боку Дніпра на допомогу обложеним наближається військо. То були Самойловичеві полки лівобічного рейменту й князь Ромадановський з ратниками і калмиками, і князь Голіцин, воєвода Бутурлін з особливими військами, підійшли й стали навпроти Бужина, який потопав у вербах і кленах, у кучерявих садках. Цар прислав Самойловичу ікону Христового святителя Олексія, її везли між двома кіньми попереду війська. У листі цар Федір Михайлович писав: "Не сподівайтесь на багатолюддя, на силу, на коні і на зброю, але сподівайтеся на Господа, який сотворив небо і землю, і пошле Господь поміч від Сіону. Коли ж підуть чужинці на вас з Голіафом, ви йдіть за Давидом, огороджені надією на ім’я Господа Саваофа, і насправді співайте переможних пісень". Навіть святобливий Самойлович, богобоязливий і не вельми мудрий, подумав: "Яка дурниця, ні Давид, ні Саваоф не заступлять нас від ворожих шабель та ядер".

Візир одразу виправив, аби зашкодити переправі, Ібрагім-пашу з чималою частиною війська, а також хана з татарами, вони осадили берег шанцями й гарматами. Обидва війська стояли одне насупроти одного, вдивлялися одне в одного, розпалюючи в собі лють та звитягу. До Самойловича підійшов остерський сотник і показав на острівець майже посеред Дніпра. Раніше то був півострівець, але літо було шкварке, Дніпро обмілів, він гудів, котив свої води швидко й рвійно. Півострів став островом.

— Отуди на острів вночі затягти гармати, — сказав сотник. — І вдарити з-за тих кучугур. Ми зіб’ємо їх, гармати сягнуть.

Вночі затягували гармати, а також човни, й ховали їх у лозах, у них сіли найвиборніші козаки, й під темну зорю вирушили на правий берег, турки побачили їх, коли козаки вже сягали тичками дна, вогонь з яничарок не зупинив їх. Тієї ж ночі кілька сотень козаків спустилися по Дніпру нижче Бужина й вийшли за спиною в турків і татар. Вони вдарили водночас. Турки й татари були вибиті з шанців, частина побита, інші відступили на Крилів. Ранком козацьке та московське військо переправилось на правий берег. І пішло до Чигирина.

…Юрій наказав виставити свою корогву на горбі біля намета. На велику його радість, на наступний ранок до нього прийшло кількасот козаків, ім’я Хмельницького чарувало. Особливо зрадів Юрій, побачивши Олелька. Його обличчя було обвітрене, брови осмалені, але очі іскрили, як і раніше. Не забув гетьмана вістовець, вірний козак.

Юрій подумав: якщо він подасться на Україну, то до нього прийде множество козаків. Почав думати про втечу. Сказав про те Олелькові, але той відраяв: поглянь, вашесте, на табуни за наметами, то не тільки пастухи, то варта велика і пильна пантрує за тобою. Я те помітив. Дивляться пильно, не спускають з ока. Будемо терпіти, а там як Бог дасть.

А богів було не один, а два, й бог турецький кидав на бій свою паству. Турки йшли на приступ. Йшли сміливо, густими строями. У ті строї стріляли гармати: смалили будзигани, гриміли шарпанини, гули яструби. Ядра прокладали в колонах широкі просіки. Турки сурмили відхід. Яничари верталися задимлені, в згару, злі, озлоблені.

Турки заклали заряди, зробили в стіні вилом. Козаки вибігли за вилом вперед, зустріли турків мушкетною стрільяниною, далі билися списами й шаблями. Інші за їхніми спинами закладали пролом.

Бій закипав, як розплавлене олово на вогні. Юрію все було видно. Он поруч два козаки молотять бойовими ціпами, он ще один гамселить

голоблею, а цей ось… чи йому привиділось? Ні, не привиділось, йому відрубано ліву руку, а він шаблює правою. І не хитається.

Врешті пролом було закладено, й козаки, як було домовлено заздалегідь, побігли попід стінами ліворуч, турки погналися — куди невірним втікати, — й тоді по турках вдарили шарпанини й дробахи (стріляли дробом) і вибили чисто всіх.

Візир качався на постелі — що від злості, а що його доймала подагра. Раніше він сидів у кріслі з ногами, а тепер качався на постелі, два дервіші мастили йому пальці на ногах мазями, двоє безугавно читали молитви.

Молився в своєму наметі й Юрій. Молився страшно: то за перемогу, то за поразку. Шкодував свого міста, свого козацького народу й молився за них, а тоді в голові вибухала інша думка, а що, коли будуть подолані турки, що буде з ним?

Турки підірвали ще один заряд. У пролом пішли яничари і Юрієві козаки. Мірно били барабани, тісні лави наїжилися списами. Юрій дивився на вали. Нічого не можна було розібрати: де свої, де чужі. І які, власне, свої. Миготіли шаблі, страшно опускалися вниз, спалахували постріли. Олелько ліз по гострому каменю, над самою головою випалила органка — кілька гаківниць одразу від одного запалу — обсмалило чуба, він брався далі. Перед ним ницьма впав яничар, звалений довбнею, довбня звелася знову, а тоді затремтіла й опустилася повільно. Перед Омельком стояв Нестор. Він таки не поїхав на слободи.

Ощир рота, закіптюжене обличчя, важка статура… й враз похитнувся:

— Олельку! Був би вдарив. Бог нас уберіг.

— Не дуже він нас береже, — гірко сказав Олелько.

— Перелазь сюди, підемо до своїх.

— Не можу, Несторе. Там гетьман. Я йому присягав. Нещасний він. Може, ще від чогось вбережу.

З тим розійшлися.

Наступний заряд чигиринці відгадали — перекопали, знищили. Тоді турки почали рубати лозу та плести коші, натоптувати їх травою, землею. Обложені нападали через витічки й випори, одного разу вночі пробилися в турецький обоз, до наметів, наробили переляку, а самі, захопивши кілька гармат, втекли в місто.

…Юрій випив меду і вийшов з намету; останнім часом він все охочіше прикладався до келиха. Перед ним чорніло поле, згарцьоване, збите копитами, ще далі попереду стояли гармати і били на Чигирин. Ліворуч стояли полотняні гарби, й турки увивали та вкладали їх зовні і зсередини льоном та смолою. А тоді купами оточили гарби й попхали їх під стіни. Козаки стріляли, але дрібна стрілянина не могла завадити. Гарби наближалися під мури. Але, як виявилося, козаки сподівалися того. Вони наробили зі смоли і лою, добре повкручувавши, начинивши порохом і сіркою, заряди і чекали. Вони більше не стріляли, й турки осміліли, пішли швидше. За ними йшов Ібрагім-паша з шаблею в руці. Навіть візир виповз з намету й накульгував оддалік. Але коли гарби наблизилися, з мурів ударили всі гармати, а в гарби полетіли підпалені заряди. Гарби почали спалахувати, завалував такий дим, що туркам у ньому не стало продиху, — вони кашляли, хрипіли, вже не бачили, куди йти, і почали втікати. Візир та паша втікали від того диму насамперед. Ібрагім-паша лаявся, рубонув зі злості по шнурові намету, і той бринькнув, як струна.

Довго світилося того вечора в наметі Ібрагім-паші. Вимислювали новий наступ. І вимислили. З пасовиська від Дніпра гнали биків та корів, татари підштрикували їх списами й галасували — турки сподівалися

заповнити рови худобою й по ній вибратися на вали. Стояло дике ревіння, лунали крики погоничів, німо стояли злитні турецькі когорти, готові до штурму. Знову козаки підпустили ворога на близьку відстань, й знову вдарили гарматні перуни й рушничні постріли. Худоба ревла, казилася, дрочилася, дим вдарив їй у очі, й вона поперла назад. Давила, топтала погоничів, брала на роги й погнала в поле. Юрій сховався в наметі й чув, як гупотіли ратиці, разів зо два намет хитнуло, Олелько стояв у вилозі намета й списом відганяв отетерілих корів та биків.

Зголоднілі козаки несли з ровів м’ясо.

Вночі Нестор ще з одним козаком пробиралися до Дніпра, де в покинутих на переправі турецьких шанцях стояло російське й козацьке військо Самойловича. Повзли по згару, поміж трупів, потім канавою до кущів і згинці до Дніпра, а там очеретами бралися ліворуч.

…Вони стояли перед Самойловичем обхльостані, мокрі, стомлені, переповідали про чигиринські бої й передали прохання обложених козаків та ратників швидше прийти на поміч, бо далі триматись несила. Самойлович пішов до Ромадановського, й порішили на ранок вдарити на лівий турецький фланг.

Але турки бою не прийняли, полишивши важкі, громіздкі вози, відійшли за річку Інгул. Самойлович і Ромадановський залишили в Чигирині велику козацьку залогу й трохи московського війська, переправились через Дніпро й потягли по своїх домівках.

Турецько-татарський відхід був чорний: Сірко з козаками спалили міст через Буг, переправа була важкою, надто з пораненими, й чимало турків погинуло.

У Стамбулі на візира та Ібрагім-пашу чекала кара. На Юрія султанська немилість не впала, йому була декларована повна султанська ласка, запропоновано жити в Немирові, яко в своїй столиці

(увесь правобережний край був під турком), але Юрій оселився в Сороках і писав звідти до козаків звабливі листи, збирав військо. Писали до нього з Варшави. Аж тепер схаменулися ляхи, козаки завжди були їм тарчею-захистом, заступали їх від татар та турків, і вони могли собі солодко бенкетувати у Варшаві та Кракові й по інших містах, споживати мальвазію та білих панянок. Вони слали до козаків слізні листи, обіцяючи їм медовії й молочнії річки, свободу та щасливе життя.

Юрій сидів у наметі біля ведмедика з медом, який стояв на маленькому похідному столику, поруч ведмедика горіла велика товста свічка з лою та також стояв кухоль. Ще одна свічка — тоненька — мерехтіла в дальньому кутку намету. Хмельниченко сидів похмурий, замислений. Вилога намету відхилилася, увійшов писар, вів за руку якусь дівчину. Вона ніби й не впиралася, але ступала несміливо. Це була маркітантка.

— Ваша честь, я привів ось цю дівчину розвіяти нудьгу. Вона дуже гарно співає. — І шепотів їй на вухо: — Ти можеш тут добре заробити. — Й вийшов з намету.

Юрій підвів голову. Дівчина гарна. Рум’янці на щоках, плисові брови, рівна станом, великі перса. Видно, сором’язлива.

Юрій підвівся, став навпроти.

— Які ж пісні ти знаєш?

— Всілякі, — й потупила очі. — Найбільше про любов.

Юрій посміхнувся.

— А що ж таке любов? Яка вона?

— А я навчу.

— Як?

— А ось так.

І раптом з усіх сил дмухнула, свічка погасла. Намет оповила темрява. Світло від маленької свічечки сюди не сягало. Враз Юрій відчув на своїй шиї гарячу руку, він сам не стямився, як обхопив дівчину за стан, притиснув до себе. Та й вона притислася, мовби влипла в нього. Перса вперлися в груди, вони дратували, вони лоскотали. І він уже ловив їх, мацав, м’яв. Його обсипало жаром, він затремтів, немов від стужі. Він їх гладив, м’яв, а тоді пірнув рукою у розріз сорочки-кофтини, намагаючись сягнути голих персів. І він сягнув. Накрив долонею, і в цю мить відчув, що її рука — в його шароварах, і не тільки в шароварах, а бере… бере його найсокровеннішу річ. Він запалав, застогнав. І будь-яка сором’язливість відлетіла від нього, й він сказав:

— Нащо ти збурюєш солов’я. Він і так збурений.

Вона прошепотіла у вухо:

— Бачу, а зараз і попробую. — Й підштовхнула його до похідного ліжка, застеленого кожухом.

І вона — пробувала. І він також, після першого, не зовсім вдалого разу — вдруге, втретє, вчетверте. Він уже не відпустив її до самого ранку. І раював, і спалахував, й мовби кудись провалювався, а потім злітав знову.

Ранком він зняв з мізинця кільце з коштовним каменем і одягнув їй на палець. А тоді дав жменю золотих, вона заховала їх у якусь потайну кишеньку в спідниці. Він розплачувався за чудесну ніч, за те, що відчув себе справжнім чоловіком, мужчиною, що спізнав те, про що тільки мріяв.

…З того дня Хмельниченко, як то кажуть, пустився берега. Були інші легковажні дівчата з обозу, були молодиці, були старші, були вдовиці — він був неперебірливий, він мовби намагався надолужити те, чого не мав раніше. Любовне полум’я підсилював оковитою, медами, заморськими винами. І так втягнувся, що вже не міг без них.

…А по обіді гомонів про щастя з Олельком.

— Ніхто не відає, що воно таке, щастя, — сказав.

— Щастя — це жити в своїй хаті, ростити дітей, орати свою ниву…

Не мав дітей, не знав, що воно таке.

— У кожного своє щастя, — мовив Хмельниченко.

— Правда. У одного — слава, в іншого — друзі, ще в іншого — багатство.

— Ти забув про одне.

— Про що?

— Про любов.

— Химерна це птиця, вашмосте. Іноді вона ширяє високо-високо, іноді летить понад землею. А ще: пістрява вона, пишна, а потім те яскраве пір’я облітає.

— А що лишається?

— Супокій, плече вірної людини, тиха радість. — Говорив про те, чого не мав.

Турки перебули зиму й знову рушили на Чигирин з іще більшим військом, злучившись у степу з кримською ордою. І все спочатку було майже так само. У Чигирині зачинились козаки — два полки, Сердюцький і Чигиринський, з полковником Коровкою, а наказним гетьманом був Павло Животовський, і ратники з чільником окольничим Іжевським. І знову з лівого боку йшли на виручку чигиринцям Самойлович та Ромадановський. Ішли, не поспішаючи. Син Ромадановського ще за першого нападу потрапив у полон до турків, і візир Кара-Мустафа надіслав Ромадановському листа, що здере шкіру з його сина й, набивши соломою, пришле батькові, якщо той дуже шпарко братиметься до військової справи.

…Гнувся очерет над Дніпром і Тясмином. Буйні, ситі гнулися, обсипані паддю роси, трави на луках. Спрагло стрижуть їх голодні татарські й турецькі коні. І пізні соловейки замовкли — така сила війська вештається довкола.

Юрій сидить на горбі біля намету в турецькому кріслі, в якому сидять з ногами. По ліву руку розляглися горби та байраки, попереду Чигирин, місто дитинства, юності: черешневі садки, білі хатки, фортеця на скелі-горі за ними.

Луки толочили, луки перекопували. Турки насипали шанці проти мурів. Вергали чорну, з піском землю, викопували коріння, монети, наконечники стріл. Два наконечники й монету з чудернацьким профілем приніс Юрію Олелько. Хмельниченко перекинув їх з руки в руку.

— Не теперішні це стріли, бронзові наконечники, давні. Хтозна-чиї вони — римські, скіфські, монгольські? Хто тут не побував на наших землях: монголи з татарами, а ще раніше скіфи, люди такі кочові, як татари, й ще давніші завойовники. Усім кортить наша земля.

— І коли це скінчиться, — сказав Олелько. — Йдуть і йдуть. Турки, ляхи, москалі, — всі вони однакові, як і оті, як ти кажеш, вашмосте, монголи. Немає їм упину, немає їм стриму.

— Скінчиться тоді, коли ми самі визволимось.

— Коли це буде, як це буде…

— Не знаю. Батько мій трохи не сягнув цього. Чогось не вистачило.

— Чого?

— Удачі. Фортуни. І… трохи розмислу. Пішов під Москву на нашу погибель.

— А ви… ви… — затнувся Олелько, — вашмосте, на що сподіваєтеся?

Юрій похилив голову.

— Вже майже ні на що. — А сам подумав: "А жити треба, а жити хочеться. Он мальвазія яка солодка, он Каська яка гарна". — Мав стояти до кінця. У нього було з ким. Не те, що в мене. Вогонь і криця правлять світом. Він умів ними володіти.

— Допоки кружляє довкола землі сонце…

— То неправда. Земля кружляє довкола сонця. Це доказав один чеський мудрагель.

— Чув про таке. Однак не вірю.

— І правильно робиш. Вір тільки собі.

…А вже гули турецькі гармати, кидали в місто ядра, кришили мури, трощили фортечні будівлі. Палали в місті хати, палали хмари — на вечір все небо налилось червінню, а позаду наметів йшла жвава торгівля: маркітантки торгували ятаганами, інжиром, порохом, пиріжками, верещала на все поле Каська, та, перша Юрієва пасія, вона впіймала одного турка з личманьми — фальшивими золотими. На ніч вона прийде до Юрія в намет, він не цурався її гарячої невситимої ласки.

Турки так стиснули Чигирин, що звідти вже стріляла тільки одна гармата — з-за Козиного Рогу, всі інші порозбивано, подавлено.

На допомогу чигиринцям знову йшли князь Ромадановський і гетьман Самойлович. Ромадановський не поспішав: пам’ятав, що його син у султанових лабетах, часто зупинялися на перепочинок, пасли коні.

— Треба поспішати, — казав Самойлович.

Ромадановський поскубував густу з просивиною руду борідку, золото грало на його ферязі, покусував нижню губу:

— Поспіх шкідливий, потомимо військо…

Козацькі полки — Чернігівський, Ніжинський, Лубенський, Миргородський — першими підійшли до Дніпра. І стягнули човни й, не чекаючи Ромадановського, вдарили по правому берегу, біля села Шабельники, й збили турків, які заступили їм шлях, й одразу зробили на правому березі траншемені — оборонний насип. І пішли далі. Довідавшись про те, візир Мустафа вирішив перетяти їм шлях і виправив на Стрільникову гору, яка лежала на шляху з Бужина, сімнадцять пашів з яничарами й частину орди. Через гору була одна-єдина дорога — Кувичинський узвіз, й по ньому, під мушкетним і гарматним вогнем, рушила козацька піхота, а за ними й ратники, й вийшли на гору, а тоді туди вимчала козацька кіннота й налягли всією силою, й турки побігли вниз, до Тясмина, стовпилися на мостах, споруджених ними ж, і мости

обломилися, й багато турків попадали у воду. Візир Мустафа періщив замашним гнучким нагаєм пашів, і татарських от-аг, і всіх, хто потрапляв під руку, й всі розбігалися, куди очі бачать.

Тієї ночі, під ранок, Юрій ще раз спробував утікти. Десятеро коней було пущено на пашу за татарським табуном, уночі ярком занесли туди сідла, а перед досвітком Юрій, Олелько й ще восьмеро козаків пробралися до коней, посідлали їх. Спершу їхали повільно, а потім пустили коні вчвал. Світало. На сході розпливалася, набирала червіні чимала пляма. У траві била перепілка. І раптом з-за ліска напереріз вилетів татарський чамбул. Хмельниченко біг конем далі, а Олелько з козаками повернули на татар. Олелько вертів у кисті шаблю, розминаючи руку. Просто на нього летів на кошлатому чахмуті вузьколиций татарин. Бачив ощир рота, бачив юшман — легку дротяну ворочку. Зчепились. Коні завертілися, злий, з маленькою зміїною головою татарський башмет намагався вкусити Олелькового аргамака, а той щулив вуха й відвертався. Татарин не затуляв рота. Дзвеніла сталь. І коли татарський башмет підкинув копита, затулив головою Олелька, той звівся в стременах, й тільки-но башмет опустився на землю всіма чотирма, рубонув татарина по шиї. У того на голові була місюрка з дротяною сіткою на плечі, Олелько перетяв кільця сітки й дістав татарина. Але й той, низько зігнувшись, потяв вістрям шаблі Олелька в груди. Татарин сповз з сідла, а Олелько ще доїхав до Юрія й сказав:

— Вертайтесь мерщій, там другий чамбул, він перехопить вас, — і впав на росяну землю.

Турки вчинили сім підкопів, підірвали їх, й почали злітати вгору чигиринські стіни, привалювати козаків, інші були обсмалені, що й не впізнати в них людську подобу. Хмари налилися червінню, гуділи ліси за Чигирином, надто Чорний ліс, тривожно кричали птахи. Сердюки з городовими козаками відбили три яничарські налоги, в тій веремії, в тому сум’ятті гайдук, служка його преосвященства Йосипа Тукальського, виніс тіло митрополита на власних плечах і приніс до обозу Самойловича. Ромадановський з Самойловичем не вельми добре

дбали, не дали допомоги обложеним. Налякані громом вибухів, пожежею, жителі Чигирина кинулися до втечі: бігли жінки, волочачи за руки дітей, дибали старі діди й баби, стояв плач і лемент, й городові козаки, а з ними й сердюки, були захоплені втечею, стовпилися на старому мосту, міст обломився, й втопилося багато людей.

Тясмин наповнився трупами. Турків, які напирали ззаду, якийсь час стримували козаки Гадяцького полку — й погинули під шаблями, інші люди бігли через чигиринську греблю вздовж стін і рятувалися в козацькому обозі, а сердюки стали біля церкви Святих Апостолів й боронилися до смерку, турки ж підпалили місто з усіх боків, сердюки піднялися на замкову гору, де в замку сиділи москалі, й разом з ними понабивали доверху порохом гармати та, підпаливши всі замкові дерев’яні будівлі і відступивши серед палаючого міста до греблі, втікали по ній.

…Юрій задрімав, сидячи в кріслі. Опівночі його підкинув страшенний вибух — то зірвалися гармати в замку, а з ними й пороховий погріб, й освітилося небо, й освітилося поле, й знявся лемент в турецькому таборі, там уже гадали, що настав кінець світу. А коли вже все стихло, упокоїлось, гримнув ще один вибух, то розірвалась на шмаття ще одна, найбільша, гармата.

Юрій вийшов з намету. Світив місяць, тріпотіла його короговка з білим хрестом, яснів Волосожар. І мерехтіла, все зменшувалась і зменшувалась та, його Зірка, примеркала, гаснула. Юрій не спав до ранку. Ходив біля свого намету й бачив, як ходив візир, як до нього підлітали вершники, й він віддавав їм якісь накази, й вони мчали в ніч. І не спали Ромадановський та Самойлович, і, коли запалало місто, коли гримнули там, розриваючись, гармати, Ромадановський перехрестився й сказав:

— Кінець Чигирину. Може, це й на краще, щезло це ворохобне, непокірне місто.

Самойлович згадав, скільки разів він недавно добував у ньому Дорошенка, й собі перехрестився.

Ромадановський з Самойловичем потяглися до Дніпра, під Бужин, до старої переправи, до старих шанців, стали там. За ними — розмірений гуркіт барабанів — йшло турецьке військо. Осмаленим, втомленим козакам остобісіла війна, хотілося додому, декотрі намагалися переплисти на той бік голі — нехай вам риба й коші, їх виловлювали, парили канчуками. А бусурмани знову били з гармат, знову напирали, але вже з осторогою. З турками їхав і Хмельниченко, з ним чотири тисячі козаків, з ним охорона — в панцирах, юшманах, з козацькими корогвами.

Сарматський руський князь думає свою важку думу. Самотній він у світі, як перст, он уже й Тукальського відвезли до Лубен у важкій ракії. І на кого йому обіпертися, де шукати підтримки? Тільки на турка? І ляхи, й москалі геть ненадійні й підступні, та ще й слабосилі.

Врешті й турки, стративши воєнний запал і фантазію, пішли вздовж Дніпра й скурали місто Канів, люди замкнулись у кам’яній церкві, бусурмани обклали церкву соломою та дровами і всіх спалили. Ромадановський і Самойлович не дали Каневу ніякої допомоги. Татари ж розсипались по містечках і селах, брали облов. І, як гірко зауважує літописець: "Паде, паде Україна тогобічна, козацько-руська з багатьма міцними містами й селами, як отой стародавній град Вавилон, і що через тодішню незгоду козаки всі пропали, самі себе звоювали".

Юрій обрав своїм осідком Немирів.

…Ріденькі дзвони бемкали над Немировом. Не вельми бучно стрічали немирівці руського сарматського князя Гедеона-Юрія. Крихка мідь дзвонів падала під ноги коням, зависала над парканами, слалася по брукові. І натовп був ріденький, і вівати поодинокі — усі вже давно обнадіялися, розчарувалися у всіх — тільки якийсь захриплий голос

вигукнув: "Слава нашому Гектору!", — але це пролунало скоріше як насмішка. Немає справжніх Гекторів на Україні, немає вождів, лишилися дрібні вождики, славолюбні людці, які гризуться за кістку-булаву, за місце в раді, за найвище крісло.

…Юрій сидів за столом, перед ним лежали новенькі книжки "Твір про всю філософію" Іннокентія Гізеля та видана в Польщі "Монархія Турецька". Особливо йому було приємно тримати в руках книжку Гізеля, адже то був його вчитель. Пригадував, як він заходив до аудиторії, сухорлявий, аскетичний, з густою бородою, яка з обох боків обкладала його обличчя й звисала двома клинцями, його проникливі глибокі очі, міцно стиснені вуста. Він ніколи не підносив голосу, не бив лінійкою, але коли заходив, усе завмирало, зашерхало, й спудеї схиляли голови. Він читав у них філософію, його прозивали Аристотелем.

Юрій зітхнув. Може, це остання книжка, яка вийшла в них, у Києві, адже цар Олексій видав указ про українські книжки, щоб "их слагатели, также печатники или друкари смертью казнены были". Залізними кліщами виривають Україні язика й хочуть, щоб ми їх шанували, славили й корилися їм. Краще вже визнавати над собою турків, чужинецьких чужинців, як оце робить він. Турки на це літо знову готуються йти на Київ, про це ходить поголос, про це йому кажуть самі турки. А може, й кажуть обмальне, може, хитрують, таке за ними водиться, вказують на одну сторону, а самі вдарять в інший бік.

Біля Києва зібралося численне московське і козацьке військо під командою кількох воєвод і князів. Наводили мости через Дніпро: на якорях ставили байдаки, а по них прокладали мости, генерал Гордон укріпляв верхнє місто, козаки Самойловича піднімали високий вал довкола Печерської лаври. Одначе татари й далі робили набіги на Україну.

Їм протистояли тільки запорожці. Тоді татари разом з яничарами темної зимової ночі підкралися з поля, зняли сторожу й увійшли в Січ. Запорожці пробудилися, прочинили вікна й почали стріляти по

яничарах, які заповнили вулички, й вибили їх до ноги, мерзлі тіла довелося волочити кіньми й пускати в ополонки в Дніпро. Тоді ж Сірко з козаками написав листа ханові Мурзі-Гірею, сповненого самоповаги й погроз: "Ви прийшли з яничарами і многими ордами Кримськими, і нічною порою, вирізавши нашу сторожу, підіслали до нас п’ятнадцять тисяч яничар з наказом (це ж соромно, не по-лицарськи) всіх нас молодців сонних перерізати, передушить… Але Христос, Бог і Спаситель, перемінив ваш замисел нам на добро. Нашу погибель перекинув на голови яничар. Люди промислу лицарського, люди правого діла, ми не чекали цього заміру, цієї недишкреції… козаки не однієї матері і не одного права діти: один із них стріляє праворуч, інший ліворуч, третій прямо, але добре, що промаху не дають… Не йди вдруге на нас війною, а не то й ми до тебе підемо і не вийдемо з Криму, поки з Божою поміччю всього не розоримо".

Цей застережливий, сповнений самоповаги лист послужив основою відомого легендарного листа, написання якого запорожцями зображено на картині Рєпіна.

Юрій ще раз спробував тріпонуться, послав своє військо пригортати до себе лівобережні міста й трохи їх пригорнув, дійшов до Лубен, але потім посланий ним наказним Яненко проголосив себе гетьманом і вступив з ним у бій.

Під весну випали глибоченні сніги, в тих снігах потонули обидві військові партії, гинули від морозів, безкорм’я. Юрій вернувся в Немирів. Уже була весна. Дніпрові береги вкрив ряст, на лозах біліли пухнаті котики, особливо вони буяли на краснoталі.

Переправившись через Дніпро, їхали горою, вже розквітали дикі груші, й бджоли гули над головою дзвінко та життєдайно. І враз зіткнулися з трагічною валкою: татари вели облов. Самі сиділи на конях, біля них ішли поприв’язувані сирицею до тичин чоловіки, жінки, дівчата, жінок з дітьми везли й на возах, в одного татарина виглядав з-за спини зі шкіряного мішка хлопчик з обстриженою головою, ревіла худоба,

ляскали батоги. Юрію стиснулось серце. Це ж і його вина в тім. Так чи так, але вина. І враз в його очах примеркло, в серце кольнуло, — крайнім у ряду, прив’язаною за шию до сухої тичини, йшла Килинка. Вона була боса, але в добрій одежі, в шовковій сорочці. Певно, татари запопали кочу польського війська з дівчатами для забави. Не тямлячи себе, кинувся вперед до татарина: "Відпусти".

Татарин вищирив зуби, як вовк, замахнувся нагаєм, але не вдарив, бачив: перед ним якийсь значний пан.

— Відпусти, псевіро, це моя челядниця, — напирав Юрій.

Татарин подався конем вперед, взявся за шаблю. Але і Юрій був не той, що колись, потягнув з піхов шаблю. Біля татарина стало на конях ще кілька татар. Тоді Юрій шарпнув жупан, розщіпнув гаман у чересі й кинув татарину під копита коня жменю талярів. Татарин скочив з коня, брейонув ножем по сириці біля горла Килинки, а сам упав навколішки збирати гроші. Килинка припала до запорошеного чобота Юрія:

— Паночку гетьмане, паночку гетьмане… — й більше не могла нічого сказати.

— Відведіть її до возів, — мовив Хмельниченко. — У Чигирині в мене немає вже двору, побудеш у Немирові, а тоді поїдеш у село. Годі тобі тинятися по ляських кочах, тобі треба ще жати жито й народити козака. — Сам не знав, звідки взялися ті слова.

Від’їхало коней з двоє, й він підкликав осавула:

— Бери сотню й рубайте татарву.

— Так вони ж за домовою…

— Рубайте в пень! — скипів. — Я наказую.

З того почалися його загострені стосунки з турками й татарами. Він не слухався їхніх наказів, чинив по-своєму. Він взагалі став дратівливий, нестримний у словах і вчинках. Гнув, приневолював і власних підданих, збирав непомірний чинш і все те топив у горілці. Топив у ній свою недолю й недолю рідного краю. Край спорожнів, спливав вогнем і димом, обливався кров'ю. Три звірюки, три драпіжники душили його: лях, москаль і турок.

А ще Юрій уразився на одного немирівського єврея Орука, неймовірного багатія, який зробив великі послуги Кам'янець-Подільському паші й самому султанові (певно, грошові), і Юрію вчинили розшук, три паші здекларували йому смерть.

Ніхто гаразд не знає, де і як погинув Юрій. Один літописець пише, що його скарали турки в Кам'янці-Подільському на турецькому мості, інший — що загинув він біля Очакова, ще інший: "Поляки викололи йому очі, повісили за ребро, мучили всілякими муками й налили олова в рот". Отож, як не міг він знайти захисту й правди в жодній із сторін, так і не знаємо, від рук якої сторони загинув. А ми можемо тільки сказати, що поламав цього зеленого клена життєвий вихор, розвіяв, як билину в полі, стоптав, як молоде жито. А тодішні літописці, які вірно служили Москві, ще й намагалися навести на Хмельниченка чорну тінь — так само, як наводили московські літописці її на своїх царів — Петра III (любив грати на скрипочці — його основна провина) чи Павла I (відмінив смертну кару), бо ж ці царевичі не сягали в діяннях Петра I та Катерини II ні за кількістю жертв, ні за розпутністю, ні за підступністю й брехливістю. Так, не мав Юрій ні військової звитяги, ні глибокого розуму, плив у своєму човнику, куди гнали хвилі. Як гнали вони інших гетьманів, кращих чи гірших — Виговського, Многогрішного, Самойловича, Дорошенка, як женуть нинішніх, набагато гірших, підлих та зажерливих, прислужливих чужим, ворожих своїм, пустоголових та нікчемних. І гине, як і колись, Україна, й чи зійде над нею сонце?!

м. Київ